

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА**

Історія & Археологія

Спецвипуск

1944 рік: європейський та український вимір подій

Видавничий дім
«Гельветика»
2024

РЕДКОЛЕГІЯ:

Ковальков Олександр Леонідович, доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та всесвітньої історії, Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка, Україна (головний редактор)

Бабенко Людмила Леонідівна, доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України, професор кафедри історії України, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, Україна

Дрозд Роман Михайлович, доктор історичних наук, професор, професор Інституту історії, Академія поморська в Слупську, Польща

Коцан Василь Васильович, доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри археології, етнології та культурології, ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Україна

Пасічник Наталя Олексіївна, доктор історичних наук, професор, професор кафедри математики та методики її навчання, Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка, Україна

Присяжнюк Юрій Петрович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, Україна

Ріжняк Ренат Ярославович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри математики та методики її навчання, Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка, Україна

Саган Галина Василівна, доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії, Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, Україна

Чуткий Андрій Іванович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри давньої та нової історії України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

Ухвалено до друку Вченою радою Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка (протокол № 5 від 22.10.2024 року).

Реєстрація в Національній раді України з питань телебачення і радіомовлення:

Рішення № 789 від 14.03.2024 року. Ідентифікатор медіа – R30-02849.

Періодичність: 2 рази на рік.

Мови розповсюдження: українська, англійська, польська, німецька, французька, болгарська, румунська.

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б» на підставі Наказу Міністерства освіти та науки України № 920 від 26.06.2024 р. (додаток 6).

Спеціальність: 032 Історія та археологія.

Офіційний сайт видання: journals.cusu.in.ua/index.php/history

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl

**MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
VOLODYMYR VYNNYCHENKO CENTRAL UKRAINIAN
STATE UNIVERSITY**

History & Archaeology

**Special issue
1944: European and Ukrainian dimension of events**

Publishing house
"Helvetica"
2024

EDITORIAL BOARD:

Kovalkov Oleksandr, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of History of Ukraine and World history, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University, Ukraine (Chief Editor)

Babenko Liudmyla, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Ukrainian History; Professor at the Department of Ukrainian History, Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University, Ukraine

Drozd Roman, Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Institute of History, Pomeranian Academy in Slupsk, Poland

Kotsan Vasyl, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department Archeology, Ethnology and Cultural Studies, SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod, Ukraine

Pasichnyk Natalia, Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of Mathematics and its Teaching Methods, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University, Ukraine

Prisiazhniuk Yuriy, Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Ukraine

Rizhniak Renat, Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor at the Department of Mathematics and its Teaching Methods, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University, Ukraine

Sagan Galyna, Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of World History, Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, Ukraine

Chutkyi Andrii, Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of Ancient and Modern History of Ukraine, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

Recommended for printing by the Academic Council of the Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University (Minutes № 5 dated October 22, 2024).

Registration at the National Council of Ukraine on Television and Radio Broadcasting:
Decision No 789 dated March 14, 2024. Media-ID – R30-02849.
Periodicity: 2 times a year.

Languages: Ukrainian, English, Polish, German, French, Bulgarian, Romanian.

The journal is included in the List of scientific professional publications of category "B" based on the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No. 920 as of 26.06.2024 (Annex 6), Specialty: History and archaeology.

Official web-site: journals.cusu.in.ua/index.php/history

Articles are checked for plagiarism using the software StrikePlagiarism.com developed by the Polish company Plagiat.pl

ЗМІСТ

Войнаровський Анатолій, Жмуд Наталка. Вінниччина завершального періоду Другої світової війни 1944–1945 рр.: соціально-господарське становище.....	7
Грінченко Віктор. Бойові дії під Харковом у травні 1942 року на сторінках пропагандистської преси окупованих українських територій.....	16
Пастухова Яна. Особливості звільнення з полону радянських військових бранців у роки Другої світової війни.....	30
Позднякова Інна. Тема війни та військова таємниця в розпорядчій документації радянських цензурних органів 1920–1940-х років.....	39
Присяжнюк Юрій. Сучасна українська історіографія військового вишколу в УПА.....	49
Старжець Володимир, Каленюк Катерина. Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в Рівненській області	56
Чорний Олександр. Битва за Дніпро: дискусійні аспекти протистояння Червоної армії і Вермахту влітку 1943 – навесні 1944 року.....	64

CONTENTS

Anatolii Voynarovskiy, Nataalka Zhmud. Vinnytsia oblast at the final period of World War II 1944–1945: socio-economic situation.....	7
Viktor Grinchenko. Hostilities near Kharkiv in may 1942 in the columns of the propaganda press on the occupied territories of Ukraine.....	16
Yana Pastukhova. Features of the release of soviet prisoners of war during the Second World War.....	30
Inna Pozdniakova. The topic of war and military secrets in the administrative documentation of soviet censorship bodies (1920s–1940s).....	39
Yuriy Prysiazhniuk. Modern ukrainian historiography of military school in the UPA.....	49
Volodymyr Starzhets, Kateryna Kaleniuk. The deportation policy of the stalinist totalitarian regime in Rivne region.....	56
Oleksandr Chornyi. The battle of the dneiper: controversial aspects of confrontation between the Red Army and the Wehrmacht in the summer of 1943 – spring of 1944.....	64

УДК 94 : 355.48(477.44) «1944/1945»

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2024-spec-1>**Войнаровський Анатолій,**

кандидат історичних наук,
доцент кафедри культури, методики навчання історії
та спеціальних історичних дисциплін,
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського
voinarovskiy95@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-9413-2025

Жмуд Наталка,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри культури, методики навчання історії
та спеціальних історичних дисциплін,
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського
zmudnataalka@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-7463-918X

ВІННИЧЧИНА ЗАВЕРШАЛЬНОГО ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 1944–1945 РР.: СОЦІАЛЬНО-ГОСПОДАРСЬКЕ СТАНОВИЩЕ

Актуальність вітчизняних історичних досліджень Другої світової війни останнім часом істотно зросла, що зумовлено цілою низкою чинників. Зокрема, для формування національної свідомості необхідна українська візія трагічних подій 1939–1945 рр. До обігу вводяться нові джерела, які істотно змінюють уявлення про плин історичних подій, конструйованих у парадигмі ідеології СРСР. Також значними чинниками є потужне продукування країною-агресором (російською федерацією) численних стереотипних міфів про Другу світову війну та відверта дискредитація українства у найрізноманітніших аспектах: знівельована роль українців у розгромі нацизму (нічого не важить), українці суцільно співпрацювали з нацистським режимом та інші фальсифікації, окремі з яких будуть спростовуватися у цій статті.

Однією з найменш досліджених сторінок є соціально-економічне життя на теренах українських земель після вигнання нацистських окупантів та їхніх союзників. Більшою мірою висвітлено життя в умовах окупації, а реалії того, що відбувалося після відновлення комуністичної влади, висвітлено ще за радянськими стереотипами. Тому завданням цієї розвідки є висвітлення особливостей життя мешканців Вінницької області після вигнання нацистських та румунських окупаційних військ.

Завершальний етап Другої світової війни на теренах Вінниччини був пов'язаний із низкою подій, які не всі були належно висвітлені в історичних працях. Після визволення краю від окупантів відновлювалася влада більшовиків, і дискусійним питанням, вартим уваги, був прихід визволителів чи заміна одних окупантів іншими. Здійснювалися планові заходи у різних сферах: мобілізація, виявлення колаборантів та націоналістів, відновлення діяльності господарських інституцій. Важливим предметом дослідження у публікації є порівняльний аналіз соціально-економічного становища краю на початковому етапі війни у 1939–1941 рр. та відповідно у її завершальній фазі 1944–1945 рр.

Ключові слова: Вінницька область, Друга світова війна, демографія, економіка, селянське господарство, соціальна структура.

Постановка проблеми. В умовах російсько-української війни значно актуалізувалася проблематика подій Другої світової війни з численними спробами фальсифікації з боку російської федерації. Окрім того, не досить належно в історичних дослідженнях висвітлено життя в тилу після вигнання нацистських окупантів та їхніх союзників і реалії відбудови комуністичної влади та становище людей.

Аналіз джерел та останніх публікацій. Джерельна база дослідження містить уперше введені в науковий обіг документи фондів Державного архіву Вінницької області (ДАВіО), які дають можливість простежити характерні боки розвитку соціально-господарської ситуації, що склалася на теренах Вінницької області у 1944–1945 рр. Зокрема, використано документи Виконкому Вінницької обласної ради депутатів трудящих (Ф. 2700), Вінницького обласного статистичного управління (Ф. Р. 2355), Вінницького обкому КП(б)У (Ф. П. 136.)

В історіографії радянської доби налагодження господарського життя висвітлено у довідково-енциклопедичному виданні «Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область». Наголошувалося на збитках, завданих нацистськими та румунськими окупантами. Указувалося, що зруйновані всі підприємства, зокрема Вінницький суперфосфатний та моторемонтний заводи, швейна та взуттєва фабрики. У сільському господарстві вивезли або знищили 4670 тракторів, 840 комбайнів, сотні сільськогосподарських машин, 345 тис голів великої рогатої худоби (далі – ВРХ), 450 тис свиней, 178 тис коней, 151 тис овець. Зруйновано всі машинно-тракторні станції (далі – МТС). У селах спалено 44 230 будинків, із них 4 868 виробничого призначення. Загальна сума збитків становила 24, 1 млрд карбованців. Героїзувалася Постанова ЦК ВКП (б) від 21 серпня 1943 р. «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації». Зазначалася «героїчна» відбудова з допомогою «братніх» республік, але не було жодного підтвердження фактажем за винятком загальних декларацій.

Для аналізу стану сільського господарства Вінниччини після вигнання нацистських окупантів має велике значення дослідження Ю. Зінька (Зінько Ю., 1999). Перші кроки у відбудові обласного центру висвітлюють В. Воловик та Ю. Степаненко (Воловик В., 1994). Відбудову залізничного транспорту в Україні та на теренах Вінницької області ґрунтовно розглядає І. Мазило (Мазило І., 2004). Долю оstarбайтерів та проблему їх адаптації після повернення з нацистської неволі та особливості військової кампанії у звільненні Вінниччини від нацистів досліджує С. Гальчак, який приділяє значну увагу питанням повсякдення оstarбайтерів (Гальчак С. Д., 2004; Гальчак С. Д., 2005). Ю. Ніколаєць досліджує одну з важливих проблем – проведення мобілізації мешканців Вінниччини у 1944 р. до Червоної Армії (Ніколаєць Ю., 2003). У цілому маємо зауважити, що дослідження звільнення Подільського краю у період завершення ХХ – початку ХХІ ст. є значним, але ще за традицією радянської історіографії зберігалася використання усталених дефініцій та суджень, які вимагають суттєвого переосмислення.

Із сучасних досліджень, що стосуються порушеної теми, варто виділити роботи О. Мельничука та Т. Мельничук (Мельничук Т., 2020), Б. Романюка (Романюк, 2016), О. Коляструк (Коляструк, 2012), А. Войнаровського (Войнаровський А., 2020; Войнаровський А., 2021), П. Кравченка (Кравченко П., 2022). Указані автори аналізують окремі боки економічного життя мешканців Вінниччини, їхнього повсякдення, здійснюють компаративістику соціально-економічного становища початку 1941 р. та 1944 р., розглядають питання відносин із партійно-советськими установами й каральними органами. Загальна характеристика ситуації, що склалася на завершення Другої світової війни в Україні й сільському господарстві, зокрема, дається у праці В. Даниленка (Даниленко В. М., 2005).

Мета статті – на основі нових архівних джерел дати характеристику і проаналізувати головні тенденції та характерні риси сільського господарства Вінниччини в останній рік Другої світової війни.

Виклад основного матеріалу. Відразу після відновлення радянської влади з початку квітня регіон розглядався керівництвом як об'єкт із вилучення ресурсів для потреб фронту. Так, за розпорядженням Виконкому Вінницької обласної ради депутатів трудящих від 18 квітня 1944 р. видано постанову про негайну заготівлю 4 987 тис пудів зернових. А 30 квітня 1944 р. видано постанову про термінову заготівлю картоплі (не вказано обсягу) та 5 тис т бобових для

мешканців Москви¹. На тлі критичної руйнації щойно звільненої від нацистів Вінниччини, яка потребувала негайної економічної допомоги, вичавлювання більшовиками практично останніх життєво важливих ресурсів виглядало вкрай цинічно й жорстоко – цілком у загарбницькому дусі.

В офіційних звітах указувалося, що завдяки партійному керівництву наприкінці 1944 р. відновили роботу 30 цукрових заводів, 2 м'ясокомбінати, 7 консервних заводів, 16 електростанцій, 15 спиртових заводів. Окрім того, Вінницька область брала шефство над трестами Донбасу «Радянськвугілля» і «Дзержинськвугілля», на шахти виїхали 4 тис. колгоспників Вінниччини. Завдяки «мудрості» обкому партії на завершення 1944 р. в області відновлено 1 936 колгоспів, 84 МТС, 6 машинно-тракторних майстерень, відбудовано 5,5 тис. житлових будинків. Показовим прикладом «потьомкінського села» була відбудова села Криштопівка Дашівського району. Зазначено, що після каральної акції нацистів із 360 будівель залишилося лише 13, а вже на початок 1945 р. переважно завдяки «комуністам і комсомольцям» відбудовано 254 приміщення. Насправді, за даними статистичного управління Вінницької області, по всьому Дашівському району було реставровано, відновлено і збудовано 237 будівель (місцевими установами – 161, індивідуально – 76). Також акцентувалося на перевиконанні планів колгоспами і підприємствами².

Влада мусила дбати і про відновлення повноцінного виробництва для подальшого пограбування, тому в постанові Вінницького облвиконкому від 3 серпня 1944 р. наголошувалося на мобілізації колгоспників для додаткових робіт із відновлення цукрової промисловості та другорядних залізничних колій³.

Окремий інтерес викликає термінове розпорядження уповноваженого Держплану СРСР по Вінницькій області щодо проведення негайного обліку населення за статевими та віковими критеріями. Передбачалося подати відомості, дотримуючись таких вікових критеріїв за роками народження: до 3 років (1941–1944 рр.); 4–7 років (1937–1940 рр.); 8–11 років (1933–1936 рр.); 12–13 років (1931–1932 рр.); 14–15 років (1929–1930 рр.); 16–17 років (1927–1928 рр.), 18–24 років (1920–1926 рр.); 25–49 років (1895–1919 рр.); 50–54 років (1890–1894 рр.); 55–59 років (1885–1889 рр.); 60 років і старше (1884 року і раніше)⁴. Такий тип детального вікового обліку населення було проведено навесні 1939 р. (Войнаровський А., 2016), тому постає питання: чи не варто це розглядати як чергову підготовку до продовження війни? Очевидно, влада рахувала можливі перспективи нового продовження конфлікту та рахувала, на який людський потенціал і коли вона може розраховувати.

Упродовж літа–осені 1944 р. провели й реєстрацію населення за професійною занятістю. Особливістю обліку воєнної доби була примітка «відсутні», тобто йшлося про мобілізованих до збройних сил, тимчасово евакуйованих та безвісти зниклих. Абсолютну більшість становили колгоспники – 1 876 795 («відсутні» – 402 824 особи); в одну категорію були об'єднані робітники, службовці та кооперовані кустарі – 126 378 («відсутні» – 18 532); одноосібники та некооперовані кустарі – 13 507 («відсутні» – 2 378); тимчасові мешканці – 13 606 («відсутні» – 853). Загалом було зафіксовано наявних із відсутніми – 2 030 286 осіб; відсутніх – 424 587 осіб; реально наявних – 1 605 699 мешканців⁵. Якщо звернути увагу на кількість відсутніх станом на початок січня 1945 р. та проаналізувати невизначену кількість загиблих із Вінницької області в

¹ Державний архів Вінницької області – (далі ДАВіО). Ф. Р. 2700. Оп. 5. Арк. 15. Постановления и распоряжения СНК СССР и ЦК ВКП (б). Исполком Винницкого обласного совета депутатов трудящихся.

² ДАВіО. Ф. Р. 2700. Оп. 5. Арк. 11. Постановления и распоряжения СНК СССР и ЦК ВКП (б). Исполком Винницкого обласного совета депутатов трудящихся

³ ДАВіО. Ф. Р. 2700. Оп. 5. Арк. 15. Постановления и распоряжения СНК СССР и ЦК ВКП (б). Исполком Винницкого обласного совета депутатов трудящихся.

⁴ ДАВіО. Ф. Р. 2355. Оп. 4. Од. зб. 387. Арк. 46. Уповноважений Держплану при РНК СРСР по Вінницькій області.

⁵ ДАВіО. Ф. Р. 2355. Оп. 4. Од. зб. 387. Арк. 42. Уповноважений Держплану при РНК СРСР по Вінницькій області.

роки війни, яка коливається від 405 тис до 446 тис осіб, то можна припустити, що це і є показник реальних утрат.

Істотно скорочується кількість розлучень, статистичні дані 1945 р. демонструють: на 11 723 шлюби припало 32 розлучення. Усього за статистичними даними станом на 1 січня 1945 р. населення Вінницької області становило: чоловіки – 547 316 осіб; жінки – 1 058 383 особи; усього – 1 605 699 осіб, відповідно частка чоловіки/ жінки становила від 34,1% до 65,9%⁶.

Значний інтерес викликають дані статистичного обліку худоби з особистих господарств колгоспників за 1944 р.⁷. Зокрема, цікавий зріз постає після проведення порівняльного аналізу даних офіційної радянської статистики періоду напередодні німецької окупації та після її завершення.

Таблиця 1

Вінницька область. Стан обліку худоби особистих господарств колгоспників на 1 липня 1944 р.

Рік	Сільських рад	Колгоспних господарств (колгоспників)	ВРХ	Корів	Свиней	Кози, ягнята
1944 липень	1 192	485 132	364 805	210 481	103 568	104 936
1941 січень	1 201	444 529	326 919	236 049	243 863	78 754

У нижній горизонтальній стрічці для проведення порівняльного аналізу вказані дані за підсумками 1940 р. станом на 1 січня 1941 р. (Войнаровський А., 2016). Порівнюючи дані після «чорних» днів окупації наруги та грабунків, маємо такі показники. Кількість сільських рад зменшилася несуттєво, лише на 9 одиниць. Але варто врахувати, що минуло лише три місяці від вигнання окупантів, і за даними, де було знищено частково 159 та повністю 18 сіл, це не має різкого контрасту. Інший показник показує зростання по селах за добу окупації більше ніж на 40 тис особистих господарств, тобто сім'ї дорослих дітей відокремлювалися від батьків. Порівняно з 1941 р. зменшується кількість корів, але істотно зростає загальна кількість великої рогатої худоби. Майже вдвічі з 1941 р. зменшується кількість свиней, натомість на 25% зростає кількість кіз та овець. Цитуючи дані радянської історичної науки («Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область»), що «було вивезено 345 тисяч голів ВРХ, 450 тисяч свиней, 178 тисяч коней, 151 тисячу овець», то варто констатувати стрімке зростання тваринництва в роки окупації.

Звіт щодо промислового розвитку Вінницької області за 1944 р. відображав такі показники: валовий продукт по промисловості становив 181 961 крб., для порівняння приводять дані за 1926/1927 рр. (із 1960-х років класичним стане порівняння з 1913 р.), де валовий продукт промисловості в аграрному Поділлі становив 45 523 крб. Згідно зі статистикою по Вінницькій області, на завершення 1944 р. діяло 407 підприємств, на яких працювало 12 076 робітників (за улюбленим підрахунком радянських марксистів – у середньому 30 осіб на підприємство), 40 електростанцій – 319 працюючих, 8 торф'яних родовищ – 188 робітників, 14 підприємств лісової галузі – 968 працівників⁸.

Отже, основою економіки області було сільське господарство, де й трудилась абсолютна більшість. Відновлюючи адміністративний устрій, було створено 45 районів. При райвиконкомах створювалися земвідділи, які під партійним контролем керували та через колгоспи і державні закупівлі та займи вилучали продовольство із села. Станом на 1944 р. Вінницька область адміністративно поділялася на райони: Барський, Бершадський, Брацлавський, Вінницький,

⁶ ДАВіО. Ф. Р 2355. Оп. 4. Од. зб. 422. 156 арк., Арк. 4-7.

⁷ ДАВіО. Ф. Р 2355. Оп. 4. Од. зб. 272. Матеріали обліку худоби колгоспників станом на 01.07.1944. Арк. 6

⁸ ДАВіО. Ф. Р 2355. Оп. 4. Од. зб. 32. Арк. 136. Головні підсумки промисловості за 1944 р. (Уповноважений Держплану при РНК СРСР по Вінницькій області) 9, арк. 30–31.

Вороновицький, Гайсинський, Дашівський, Джулинський, Джуринський, Жмеринський, Іллінецький, Козятинський, Калинівський, Комсомольський, Копайгородський, Крижопільський, Липовецький, Літинський, Могилів-Подільський, Монастирищенський, Муровано-Куриловецький, Немирівський, Ободівський, Ольгопільський, Оратівський, Піщанський, Плисківський, Погребищенський, Самгородоцький, Ситковецький, Станіславчицький, Теплицький, Томашпільський, Тростянецький, Тульчинський, Турбівський, Тиврівський, Уланівський, Хмільницький, Чернівецький, Чечельницький, Шаргородський, Шпиківський, Ямпільський, Яришівський та міста Вінницю і Могилів-Подільський⁹.

По Вінницькій області на 1944 р. комуністична влада запланувала збір зернових в обсязі 328 404 т, який було перевиконано на 104, 7%, тобто зібрали 344 133 т. Не виконали план 10 із 45 районів, найгірший показник (72,7%) мав Копайгородський район¹⁰. Але такий результат не став тривожним сигналом для влади, оскільки наступного року обсяг збільшили до 352 590 т. Незважаючи на те, що було здано лише 259 381 т (72,2% від плану), комуністичні керманічі на 1946 р. знову збільшили план і отримали ще менше – 57,2%¹¹.

Щодо заготівлі м'яса, шкір, вовни, то по 1944 р. маємо лише фактаж, а по 1945 р. показники становлять від 73% до 89%, проте не за рахунок колгоспів, а завдяки закупівлі у селян за демпінговими цінами¹².

Установлені виробничі нормативи для колгоспів не виконувалися. Для прикладу, середньорічний удій молока на фуражну корову становив 1 095 л, а фактично виконувався в середньому по області на 526 л, норма настригу вовни на одиницю була 3 кг, фактично – 1,4 кг; яйцєносність на курку – 180 штук, фактично – 96 штук, середній валовий вихід меду з вулика 32 кг, фактично – 0. Урожайність зернових за норми 9,1 ц з 1 га становила лише 3,4 ц¹³.

Жалюгідною була оплата праці колгоспника: у 1944 р. в середньому вона становила 18 коп. за трудовий день та 150 г зерна. В окремих випадках заможні колгоспи давали солону, овочі, олію. Значно більшу оплату, з додатковими доплатами та приписками отримували голови колгоспів, агрономи, зоотехніки, рахівники¹⁴. У 1945 р. ситуація лише погіршилася, до того ж суттєво, і в усіх районах.

Звітна відомість статистичного управління Вінницького облвиконкому вказувала на наявність майже 1 млн 370 тис колгоспників, із них жінки становили 83,7%, діти і підлітки віком із 12 до 16 років – майже 9%¹⁵.

Значно кращим було становище працівників МТС: простий робітник отримував зарплатню від 103 карбованців на місяць, а кваліфікований фахівець (інженер) – до 585 карбованців¹⁶.

Значно вищою, ніж у колгоспників, була оплата праці робітників радгоспів, у 1944 р. вона становила від 167 до 560 карбованців. Радгоспи Вінниччини поділялися за підпорядкуванням. Так, були радгоспи наркомату сільського господарства СРСР зернових. До них відносилися: 1) «Ударник», село Гоноратка Оратівський район; 2) «Гроза Капіталу», Жмеринський район; 3) «Імені Дзержинського», село Заруддя, Оратівський район; 4. Село Новофастів, Погребищенський район¹⁷.

Відповідно НКСГ (наркомат сільського господарства) УРСР підпорядковувались зерновий радгосп імені Сталіна Літинського району. Відомству НКХП (наркомату харчової промисловості)

⁹ ДАВіО. Ф. Р 2355. Оп. 8. Од. зб. 3. Арк. 1.

¹⁰ Там само. Арк. 2..

¹¹ Там само.

¹² Там само. Арк. 3.

¹³ ДАВіО. Ф. Р 2355. Оп. 8. Од. зб. 11., Арк. 23–30.

¹⁴ ДАВіО. Ф. Р 2355. Оп. 8. Од. зб. 5. 160 арк. Сводные годовые отчёты по колхозам области за 1944 г. Арк 28.

¹⁵ ДАВіО. Ф. Р.2355 Оп. 8. Спр. 1. 174 арк. Статистичне управління Вінницької області. Відділ сільського господарства. Річний звіт по колгоспам за 1944 р. Арк. 2.

¹⁶ ДАВіО. Ф. Р.2355 Оп. 5. Спр. 440. 98 арк./ Статистичне управління Вінницької області. Підсумкові матеріали по обліку праці в МТС Вінницької області. 01.06.1944 25. 11. 1945 рр. Арк. 10-11.

¹⁷ ДАВіО. Ф. Р.2355 Оп. 5. Спр. 446. 117 арк./ Статистичне управління Вінницької області. Звіти по праці та заробітній платні радгоспів за 1944 р., Арк. 1.

СРСР було підпорядковано 28 цукробурякових радгоспів по Вінницькій області. НКХП УРСР були підпорядковані сади-радгоспи: с. Ведмеже Вушко, Вінницький район; с. Чернятин, Жмеринський район; с. Комарівці, Барський район; с. Копайгород, Барський район; м. Могилів-Подільський; с. Рахни, Шпиківський район; с. Федорівка, Шаргородський район; с. Строїнці, Тиврівський район; Дмитрівка, Піщанський район; Білки, Ситковецький район. Хмельовий радгосп у селі Сигнал Козятинського району був підконтрольний НКХП СРСР. Загальносоюзному керівництву підпорядковувалися селекційні станції, що прирівнювалися до радгоспів: 1) Іллінецька; 2) Уладово-Люлинецька (Калинівський район); Немерчанська (Копайгородський район). Відгодівельні пункти: 1) Юрковецький (Яришівський район); 2) Похольницький (Вінницький район) та підсобні господарства: 1) Голяки (Калинівський район); 2) Держпланконюшня (Вороновиця)¹⁸.

Отже, абсолютна більшість селянства Вінниччини працювала в колгоспах. Зрозуміло, що після війни головний тягар сільського господарства переважно несли жінки. Колгоспники отримували мізерну платню. Відомості по оплаті у колгоспах, МТС та радгоспах руйнують усталений міф радянської доби про три рівних соціальних прошарки: робітництво, селянство та інтелігенцію. Навіть серед селян відстежується досить суттєва майнова диференціація, яка була встановлена державою.

Здійснити порівняльний аналіз довоєнного становища краю та після визволення від нацистської окупації дає змогу складений паспорт Вінницької області, де порівнюються демографічні та господарські дані 1944 та 1939 рр. Населення скоротилося з 2 345 097 осіб до 1 711 564 (тобто на 633 533, коли говоримо про втрати у воєнні роки близько 446 тис осіб). Окрім того, є розбіжності між партійними і статистичними документами. Адже статистичні документи вказують реально наявних 1 605 699 мешканців, тобто ще на майже 105 тис осіб менше, звісно, варто брати до уваги і мобілізованих, і евакуйованих, але розбіжності у цифрах ставлять питання. За обліком число радгоспів із 43 зросло до 44. Число МТС за партійним паспортом залишалося сталим – 84, а от за звітом статистичного управління їх налічувалося лише 8. Скоротилося число колгоспів із 1 959 до 1 939, але збільшилася кількість колгоспних дворів – із 463 766 до 490 629. Такі показники вказують на відповідні тенденції: якщо до війни залишалися одноосібні господарі, незважаючи на репресивно-каральну практику влади, то за статистикою 1944 р. одноосібників фактично немає, з іншого боку, влада провела укрупнення колгоспів¹⁹.

Із підприємств Вінницької області більшість пов'язана із сільським господарством та невеликі за кількістю працівників: млини механічні, водяні та вітрякові, крупорухи, кузні, майстерні транспортного інвентарю, олійні, слюсарні. Значна частина підприємств існували формально, про що і вказувала статистика.

Висновки. Таким чином, становище соціально-господарського життя після окупації на теренах Вінницької області позначалося відверто грабіжницьким характером із боку комуністичного режиму. Офіційні радянські історичні публікації не висвітлювали реальний стан справ, маскуючи під прославленням героїзму та трудових звитяг пограбування та нещадну експлуатацію мирних мешканців. Незважаючи на труднощі хлібозаготівель 1944 р., які проявилися у невиконанні плану в 10 районах, відсутності будь-яких капіталовкладень у сільське господарство у 1944–1945 рр., було завищено план, що стане однією з головних причин трагедії Голоду 1946–1947 рр. Становище населення погіршилося, зазнаючи докорів із боку влади за перебування в окупації та вимушену працю у цих умовах на окупаційний режим. Спекулюючи гаслами «все для перемоги», в українських селян відбирали останнє, часто-густо використовуючи його для укріплення своїх політичних позицій узагалі за межами країни. Заявлена так звана допомога у відбудові була міфом радянської ідеології.

¹⁸ ДАВіО Ф. Р.2355 Оп. 5. Спр. 446. 117 арк./ Статистичне управління Вінницької області. Звіти по праці та заробітній платні радгоспів за 1944 р., Арк. 6-9.

¹⁹ ДАВіО. Ф. П. 136. Оп. 21. Од. зб. 76. 13 арк. Вінницький обком КП (б) У. Паспорт Вінницької області, Арк. 1-3.

За роки війни суттєво зменшилося доросле чоловіче населення, що теж позначилося на якості та характері життя мешканців Вінниччини.

1944–1945 рр. не стали очікуваним покращенням життя, яке багато хто пов'язував із закінченням війни. Відновлення комуністичної влади виразно підкреслило соціально-економічну неефективність державного управління сільським господарством, переважну більшість якого на Вінниччині становили колгоспи. Фактична відсутність оплати селянської праці зумовила її низьку продуктивність. З іншого боку, жорсткий тоталітарний тиск та загроза репресій створювали безвихідну ситуацію та стагнацію для більшості мешканців краю. Даний період характеризують як відбудову, але доречно вести мову про повоєнне виживання та загострення кризових явищ.

Список використаних джерел та літератури

Войнаровський А., 2021. Становище селянства Вінниччини у 1944–1945 рр. / *Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXXIII Вінницької Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції 24 вересня 2021 р.* / Ред. кол. : Ю. А. Зінько (відп. ред.) та ін. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2021. 193–198.

Войнаровський А. В., 2016., Мазур І. В. Окремі аспекти життя населення Вінниччини на початковому етапі Другої світової війни 1939–1941 рр. *Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXVII Всеукраїнської Вінницької наукової історико-краєзнавчої конференції. 7–8 жовтня 2016 р. Вінниця, 2016.* 319–324.

Воловик В., 1994. Степаненко Ю. Перші кроки відбудови Вінниці після звільнення від німецько-фашистських окупантів (1944–1945 рр.) *Матеріали II Всеукраїнської історико – краєзнавчої конференції «Вінниця: минуле і сучасне», присвяченої 50-річчю визволення м. Вінниці від німецько-фашистських загарбників. Вінниця, 1994.* 83–85.

Гальчак С. Д., 2004. «Східні робітники» Поділля у Третньому Рейху. Вінниця: Книга-Вега, 2004.

Гальчак С. Д., 2005. *Визволення Вінниччини від нацистських загарбників.* Вінниця: Книга-Вега, 2004.

Даниленко В. М., 2005. Повсякденне життя українських селян у повоєнний період (1945–1955 рр.). *Україна в ХХ ст.: культура, ідеологія, політика.* Вип. 9. 3–18.

Зінько Ю., 1994. Вклад населення Вінниці у перемогу над фашистською Німеччиною. *Матеріали II Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції «Вінниця: минуле і сучасне», присвяченої 50-річчю визволення м. Вінниці від німецько-фашистських загарбників. Вінниця, 1994.* 77–80.

Зінько Ю. А., 1999. Сільське господарство Вінниччини в період німецької окупації (1941–1944). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Збірник наукових праць.* Вип. 2. 78–86.

Коляструк О. А., 2012. Повсякденне життя українського суспільства у перші повоєнні роки (1944–1947). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* Вип. 20. 131–136.

Кравченко П., 2023. Мельничук О. Сільське господарство Вінниччини у 1945 р.: характерні риси, тенденції розвитку. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Збірник наукових праць.* Вип. 45. 112–119.

Мазило І., 2004. Наслідки фашистської окупації і початок відбудовчих робіт на транспорті України 1943–1944 рр. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць.* Вип. 2. Вінниця. 34 – 35.

Мельничук О., 2020. Мельничук Т. Повсякденне життя колгоспного селянства Поділля у повоєнний період (1944–1953) (на матеріалах колгоспу «Червоний промінь» с. Мельниківці). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Збірник наукових праць.* Вип. 32. 52–63.

Ніколаєць Ю., 2005. Підготовка поповнення до Червоної Армії в Україні на початку війни СРСР та Німеччини. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Збірник наукових праць.* Вип. 2. 126–132.

Ніколаєць Ю., 2003. Підготовка поповнення до Червоної Армії під час визволення України. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць.* Вип. 1. Вінниця. 22–24.

Петрова А., 2005. Становище на Поділлі в роки німецької окупації (1941–1944 рр.) *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Збірник наукових праць.* Вип. 2. 266–271.

Пшук І., 1994. Звільнення Вінниці від німецько-фашистських загарбників. *Матеріали II Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції «Вінниця: минуле і сучасне», присвяченої 50-річчю визволення м. Вінниці від німецько-фашистських загарбників. Вінниця.* 64–67.

Темченко О., 1994. Тема визволення Вінниччини від фашистських загарбників (1943–1944 рр.) у мемуарній літературі. *Матеріали II Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції «Вінниця: минуле і сучасне», присвяченої 50-річчю визволення м. Вінниці від німецько-фашистських загарбників. Вінниця.* 73–75.

Anatolii Voynarovskiy, Natalka Zhmud

VINNYTSIA OBLAST AT THE FINAL PERIOD OF WORLD WAR II 1944–1945: SOCIO-ECONOMIC SITUATION

The relevance of domestic historical studies of the Second World War has increased significantly recently, and this is due to a number of factors. In particular, for the formation of national consciousness, for which a Ukrainian vision of the tragic events of 1939–1945 is necessary. New sources are introduced into circulation that significantly change the perception of the course of historical events constructed in the paradigm of the ideology of the USSR. Also, a significant factor is the powerful production by the aggressor country (the Russian Federation) of a whole series of stereotypical myths about the Second World War and the open discrediting of Ukrainians in various aspects – the role of Ukrainians in the defeat of Nazism is of no importance, Ukrainians fully cooperated with the Nazi regime and other falsifications, separate from which will be refuted in this article.

One of the least researched pages is the socio-economic life on the territory of the Ukrainian lands after the expulsion of the Nazi occupiers and their allies, life under the conditions of occupation is covered to a greater extent, and the realities of what happened after the restoration of communist power are covered according to Soviet stereotypes. Therefore, the task of this intelligence is to highlight the peculiarities of life of residents of Vinnytsia region after the expulsion of the Nazi and Romanian occupying forces.

The final stage of the Second World War on the territory of Vinnytsia was associated with a number of events, not all of which were adequately covered in historical works. After the liberation of the region from the occupiers, the power of the Bolsheviks was restored, and a debatable question that deserves attention is the arrival of the liberators, or the replacement of some occupiers by others? Planned measures were carried out in various areas – mobilization, identification of collaborators and nationalists, restoration of economic institutions. An important object of research in the publication is a comparative analysis of the socio-economic situation of the region at the initial stage of the war in 1939–1941 and, accordingly, its final phase in 1944–1945.

Key words: Vinnytsia region, World War II, demography, economy, peasant economy, social structure.

References

Voynarovskiy A., 2021. Stanovyshche selyanstva Vinnychchyny u 1944–1945 rr. [The situation of the Vinnytsia peasantry in 1944–1945] *Vinnychchyna: mynule ta s'ohodennya. Krayeznavchi doslidzhennya. Materialy KHKHKHIII Vinnyts'koyi Vseukrayins'koyi naukovoyi istoryko-krayeznavchoyi konferentsiyi 24 veresnya 2021 r. Red. kol. : YU. A. Zin'ko (vidp. red.) ta in. Vinnytsya: Nilan-LTD. 193–198* (In Ukrainian).

Voynarovskiy A. V., 2016. Mazur I. V. Okremi aspekty zhyttya naseleennya Vinnychchyny na pochatkovomu etapi Druhoyi svitovoyi viyny 1939–1941 rr. [Certain aspects of the life of the population of Vinnytsia at the initial stage of the Second World War 1939–1941] *Vinnychchyna: mynule ta s'ohodennya. Krayeznavchi doslidzhennya. Materialy XXVII Vseukrayins'koyi Vinnyts'koyi naukovoyi istoryko-krayeznavchoyi konferentsiyi. 7–8 zhovtnya 2016 r. Vinnytsya, 319–324* (In Ukrainian).

Volovyk V., Stepanenko Yu., 1994. Pershi kroky vidbudovy Vinnytsi pislya zvil'nennya vid nimets'ko-fashyst-s'kykh okupantiv (1944–1945 rr) [The first steps of the reconstruction of Vinnytsia after liberation from the German-fascist occupiers (1944–1945)] *Materialy II Vseukrayins'koyi istoryko-krayeznavchoyi konferentsiyi «Vinnytsya: mynule i suchasne», prysvyachenoyi 50-richchyu vyzvolennya m. Vinnytsi vid nimets'ko-fashyst-s'kykh zaharbnikiv. Vinnytsya.* 83–85 (In Ukrainian).

Hal'chak S.D., 2004. «Skhidni robotnyky» Podillya u Tret'omu Reykhu [Eastern workers" of Podillia in the Third Reich] *Vinnytsya: Knyha-Veha.* 344 (In Ukrainian).

Hal'chak S.D., 2005. Vyzvolennya Vinnychchyny vid natsyst-s'kykh zaharbnikiv [Liberation of Vinnytsia from the Nazi invaders]. *Vinnytsya: Knyha-Veha, 2004. 2 vyd.: dopovn., pererobl. Vinnytsya: Knyha-Veha, 416* (In Ukrainian).

Danylenko, V.M., 2005. Povsyakdenne zhyttya ukrayins'kykh selyan u povoyennyi period (1945–1955 rr.) [Everyday life of Ukrainian peasants in the post-war period (1945–1955)]. *Ukrayina v XX st.: kul'tura, ideolohiya, polityka. Vyp. 9. 3–18* (In Ukrainian)

Zin'ko Yu. A., 1999. Sil's'ke hospodarstvo Vinnychchyny v period nimets'koyi okupatsiyi (1941–1944) [Agriculture of Vinnytsia in the period of German occupation (1941–1944)] *Naukovi zapysky Vinnyts'koho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhayla Kotsyubyns'koho. Seriya: Istoriya. Vyp. 2. Zbirnyk naukovykh prats' Za zah. red. P.S. Hryhorchuka. Vinnytsya: VDP. 78–86* (In Ukrainian).

Zin'ko Yu., 1994. Vklad naselennya Vinnytsi u peremohu nad fashyst's'koyu Nimechchynoyu [The contribution of the population of Vinnytsia to the victory over fascist Germany] *Materialy II Vseukrayins'koyi istoryko – krayeznavchoyi konferentsiyi «Vinnytsya: mynule i suchasne», prysvyachenoyi 50-richchyu vyzvolennya m. Vinnytsi vid nimets'ko-fashyst-s'kykh zaharbykiv. Vinnytsya. 77–80* (In Ukrainian).

Kolyastruk, O.A., 2012. Povsyakdenne zhyttya ukrayins'koho suspil'stva u pershi povoyenni roky (1944–1947). [Everyday life of Ukrainian society in the first postwar years (1944–1947)]. *Naukovi zapysky Vinnyts'koho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhayla Kotsyubyns'koho. Seriya: Istoriya. Vyp. 20. 131–136* (In Ukrainian).

Mazylo I., 2004. Naslidky fashyst's'koyi okupatsiyi i pochatok vidbudovchykh robit na transporti Ukrainy 1943–1944 rr. [Consequences of the fascist occupation and the beginning of reconstruction works on the transport of Ukraine in 1943–1944] *Aktual'ni problemy vitchyznyanoi ta vsesvitn'oyi istoriyi Zbirnyk naukovykh prats'. Vyp. 2. Vinnytsya S. 34–35* (In Ukrainian).

Melnychuk, O. & Melnychuk T., 2020. Povsyakdenne zhyttya kolhospnoho selyanstva Podillya u povoyennyi period (1944–1953) (na materialakh kolhospu «Chervonnyy promin'» s. Melnykivtsi). [Everyday life of the collective farm peasantry of Podillia in the post-war period (1944–1953) (based on the materials of the collective farm "Chervonnyy Promin" in the village of Melnykivtsi)] *Naukovi zapysky Vinnyts'koho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhayla Kotsyubyns'koho. Seriya: Istoriya. Vyp. 32. 52–63* (In Ukrainian).

Nikolayets' Yu., 2005. Pidhotovka popovnennya do Chervonoyi Armiyi v Ukraini na pochatku viyny SRSR ta Nimechchyny. [Preparation of recruitment to the Red Army in Ukraine at the beginning of the war between the USSR and Germany.] *Naukovi zapysky Vinnyts'koho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhayla Kotsyubyns'koho. Seriya: Istoriya. Vyp. 2. Zbirnyk naukovykh prats' Za zah. red. Y.A. Zin'ka. Vinnytsya: VDP. 126–132* (In Ukrainian).

Nikolayets' Yu., 2003. Pidhotovka popovnennya do Chervonoyi Armiyi pid chas vyzvolennya Ukrainy [Preparation of recruitment to the Red Army during the liberation of Ukraine] *Aktual'ni problemy vitchyznyanoi ta vsesvitn'oyi istoriyi Zbirnyk naukovykh prats'. Vyp. 1. Vinnytsya. 22–24* (In Ukrainian).

Pavlo Kravchenko, Oleh Melnychuk., 2023. Sil's'ke hospodarstvo Vinnychchyny u 1945 r.: kharakterni rysy, tendentsiyi rozvytku [Agriculture of Vinnytsia in 1945: characteristic features, development trends] *Naukovi zapysky Vinnyts'koho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhayla Kotsyubyns'koho. Seriya: Istoriya. Vyp. 45. Zbirnyk naukovykh prats' Za zah. red. O. A. Mel'nychuka. Vinnytsya: VDP. 112–119* (In Ukrainian).

Petrova A., 2005. Stanovyshche na Podilli v roky nimets'koyi okupatsiyi (1941–1944 rr.) [Stanovyshche in Podilla during the years of German occupation (1941–1944)] *Naukovi zapysky Vinnyts'koho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhayla Kotsyubyns'koho. Seriya: Istoriya. Vyp. 2. 266–271* (In Ukrainian).

Pshuk I., 1994. Zvil'нення Vinnytsi vid nimets'ko-fashyst-s'kykh zaharbykiv [The liberation of Vinnytsia from the German-fascist invaders] *Materialy II Vseukrayins'koyi istoryko-krayeznavchoyi konferentsiyi «Vinnytsya: mynule i suchasne», prysvyachenoyi 50-richchyu vyzvolennya m. Vinnytsi vid nimets'ko-fashyst-s'kykh zaharbykiv. Vinnytsya. 64–67* (In Ukrainian).

Temchenko O., 1994. Tema vyzvolennya Vinnychchyny vid fashyst-s'kykh zaharbykiv (1943–1944 rr.) u memuarii literaturi [The theme of the liberation of Vinnytsia from the fascist invaders (1943–1944) in memoir literature] *Materialy II Vseukrayins'koyi istoryko-krayeznavchoyi konferentsiyi «Vinnytsya: mynule i suchasne», prysvyachenoyi 50-richchyu vyzvolennya m. Vinnytsi vid nimets'ko-fashyst-s'kykh zaharbykiv. Vinnytsya. 73–75* (In Ukrainian).

УДК 94(477-074)"1942":070(045)

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2024-spec-2>**Грінченко Віктор,**

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії України та всесвітньої історії,

Центральноукраїнський державний університет

імені Володимира Винниченка

grvi63@ukr.net

ORCID ID: 0000-0002-2852-3650

БОЙОВІ ДІЇ ПІД ХАРКОВОМ У ТРАВНІ 1942 РОКУ НА СТОРІНКАХ ПРОПАГАНДИСТСЬКОЇ ПРЕСИ ОКУПОВАНИХ УКРАЇНСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

У статті висвітлюються та аналізуються різнопланові матеріали, які були опубліковані у 1942 р. в газетній періодиці окупованих українських територій і стосувалися бойових дій під Харковом у травні 1942 р. Вони можуть слугувати певним доповненням до вже існуючих наукових досліджень у висвітленні цих подій Другої світової війни та їхній інтерпретації однією з протиборчих сторін у німецько-радянській війні.

Установлено, що на сторінках газет були представлені досить численні публікації з указаної тематики: короткі фронтові зведення про поточні події, окремі аналітичні статті з оцінкою стратегії й тактики воюючих сторін, більш чи менш змістовні відгуки кореспондентів засобів масової інформації різних країн (переважно сателітів Німеччини) як «закордонних свідків» про бої під Харковом, деякі картографічні матеріали, фотознімки та ін. Джерелами для цих публікацій, як правило, слугували офіційні інформаційні повідомлення з Берліна, пропагандистські матеріали, узяті із центральних німецьких видань, із радіоповідомлень тощо.

Окремі згадані у тогочасній газетній періодиці факти, оцінки, аналітичні судження знаходять підтвердження у працях сучасних дослідників, які характеризують цю битву як приклад бою, де успіху досягає більш рішуча, швидка і досвідчена сторона, які відзначають, що командування Південно-Західного фронту було близьким до перемоги, однак німецьке командування змогло обернути ситуацію на свою користь, і війська РСЧА зазнали нищівної катастрофи. Тоді як у радянських засобах масової інформації невдачі Червоної армії під Харковом всіяко замовчувалися, населення України, яке проживало в окупації, мало можливість дізнатися про цю поразку і втрати радянських військ безпосередньо по гарячих слідах. Хоча ця інформація досить тенденційно висвітлювалася у пропагандистській інтерпретації окупантів, але в низці аспектів вона була недалеко від істини.

Ключові слова: Друга світова війна, Харківська битва у травні 1942 р., радянська армія, Південно-Західний фронт, газети, окупаційна преса.

Невдала наступальна операція та оборонні бої військ РСЧА у травні 1942 р. на харківському напрямку тривалий час у радянській військово-історичній літературі висвітлювалися лише поверхово. Домінувала практика описувати перемоги Червоної армії та замовчувати прорахунки і невдачі. Така тенденція змінилася в останні десятиліття, коли ця битва знайшла помітне відображення у різних публікаціях. У тому числі їй приділили увагу науковці незалежної України, розглядаючи серед сторінок історії німецько-радянської війни 1941–1945 рр. в окремих узагальнюючих дослідженнях (Грицюк В. М., 2010; Кривизюк Л., 2014 та ін.), а також у безпосередньо пов'язаних із цією темою статтях (Горєлов В. І., 2005; Кривизюк Л., 2011; Репін І. В., 2011; Лисенко О. Є., 2013; Рафальський Є. В., 2013; Репін І. В., 2017; Репін І. В., 2019; Репін І. В., 2020; Кузнецов М. О. 2023 (а); Кузнецов М. 2023 (б); 2024 та ін.).

Ми мали на меті проаналізувати матеріали, які стосувалися бойових дій під Харковом у травні 1942 р., опубліковані на сторінках пропагандистської преси окупованих українських територій у 1942 р. Вони можуть слугувати певним доповненням до вже існуючих наукових досліджень у висвітленні цих подій Другої світової війни та їхній інтерпретації однією з протиборчих сторін у німецько-радянській війні. Переважно використано матеріали україномовних періодичних видань, а також деяких німецько- та російськомовних.

Більшість газет і часописів, що видавалися на окупованій території, не дуже відрізнялися за змістом та характером публікацій. На перших сторінках друкувалися повідомлення з фронтів у пафосній формі від імені переможців (Салата О. О., 2010, с. 159, 163). Цензурою заборонялася достовірна інформація про справжній стан справ німецької армії на східному фронті; тематика преси мала забезпечувати віру в беззаперечну перемогу вермахту у війні; окупаційна військова влада використовувала пресу для пропагандистського впливу на місцеве населення (Левченко Ю. І., 2017, с. 202–203).

Для кращого розуміння того, що й як відображалось в газетній періодиці, уявляється доцільним спочатку коротко описати хід бойових дій під Харковом у травні 1942 р., опираючись на їх бачення сучасними дослідниками.

До травня 1942 р. на схід від Харкова утворилася зігнута лінія фронту, яка провокувала обидві воюючі сторони на проведення наступальних операцій. У планах радянського командування був розгром харківського угруповання противника та створення умов для наступу у дніпропетровському напрямку. Передбачалося нанесення ударів військами Південно-Західного фронту на Харків на південному заході від нього із Барвінківського виступу (головний удар) та на північному заході від Харкова із району Вовчанська (допоміжний удар). Забезпечення Харківської операції на південному фасі Барвінківського виступу покладалося на війська Південного фронту (Рафальський Є. В., 2013, с. 241). Співвідношення сил радянських військ та противника на початок операції було приблизно рівним (Лисенко О. Є., 2013, с. 350).

Наступ Південно-Західного фронту розпочався 12 травня. За дві доби тактичну зону оборони противника було прорвано і фронт прориву розширено до 50 км. Згідно з планом операції, для розвитку досягнутого успіху слід було вводити в бій два танкові корпуси. Цього з низки причин вчасно не було зроблено. Також командування Південно-Західного фронту переоцінило можливості своїх військ і недооцінило здатність гітлерівських військ до опору. Німецьке ж командування зробило все можливе для зміцнення оборони, зокрема різко активізувало дії авіації (Репін І. В., 2019, с. 81).

Наступаючі війська РСЧА виснажили свої сили і темп їх просування різко уповільнився. Через кілька днів танкові корпуси вже ввели в бій, але сприятливий момент було втрачено. Противник зміг перекинути до місць прориву резерви з інших напрямків та створити ударне угруповання біля основи Барвінківського виступу. Радянське командування недооцінило небезпеку можливого удару противника (Лисенко О. Є., 2013, с. 351).

Ще коли радянські війська планували наступ, німецька сторона водночас готувала операцію «Фрідерікус-1», метою якої була нейтралізація небезпеки з Барвінківського плацдарму (Кузнецов М., 2023 (b), с. 127). Німецьке командування передбачало здійснити наступ двох ударних угруповань у загальному напрямку на Ізюм. Перше південне угруповання мало завдати удару з району Слов'янська та Олександрівки в напрямку Ізюма, а друге – з району Балаклії на Ізюм з півночі (Кривизюк, 2023, с. 246). Із початком бойових дій під Харковом вирішено було здійснювати наступ на Ізюм не з північного заходу та півдня, а лише з півдня. Наступальна операція вермахту розпочалася 17 травня (Кузнецов М. О., 2023 (a), с. 252).

У цей день німецькі війська завдали потужних ударів по правому крилу Південного фронту, прорвали оборону й просунулися вглиб, створили загрозу тилам цього фронту та всьому ударному угрупованню Південно-Західного фронту (Грицюк В. М., 2005, с. 66). Одночасно завдали контрударів із півночі й півдня по флангах ударного угруповання 28-ї армії (на північний захід від Харкова). Війська Південно-Західного фронту за наказом Ставки Верховного головнокомандування продовжували наступ на Харків, і це більше ускладнило обстановку (Лисенко О. Є., 2013, с. 351). Лише 19 травня, після того як противник розширив прорив та створив загрозу оточення радянських військ у Барвінківському виступі, головком Південно-Західного напрямку і Південно-Західного фронту С. Тимошенко за погодженням зі Ставкою віддав наказ про перехід до оборони. Однак часу вже не залишилося (Грицюк В. М., 2010, с. 67).

23 травня німецька армійська група фон Клейста з'єдналася з частинами 6-ї армії Паулюса на південь від Балаклії, перерізавши шляхи відходу радянським військам із Барвінківського виступу за річку Сіверський Донець. Намагання деблокувати їх ударом ззовні виявилися безуспішними (Лисенко О. Є., 2013, с. 351). Протягом 24–29 травня війська РСЧА вели важкі бої в оточенні, намагаючись окремими групами прорватися й переправитися на східний берег Сіверського Дінця (Грицюк В. М., 2010, с. 68). Однак німці змогли створити щільне кільце оточення, своєчасно реагували на спроби прориву, широко застосовували авіацію. До кінця травня вийти з оточення змогли за одними даними близько 22 тисяч (Репін І., 2020, с. 32), а за іншими – близько 27 тис червоноармійців (Кривизюк Л. П., 2014, с. 249).

У результаті розгрому військ Червоної армії під Харковом основні сили 20 стрілецьких, 7 кавалерійських дивізій і 14 танкових бригад були знищені або потрапили в полон. За неповними радянськими даними, у Барвінківському виступі залишилися майже 280 тис осіб, із них 171 тис – безповоротно, 652 танки, 1 646 гармат, 3 278 мінометів, 1 294 автомашини і трактори. Німці заявили про захоплення 240 тис полонених, 2 026 гармат, 1 249 танків, а самі втратили близько 20 тис вбитими і пораненими (Репін, І. В. 2020, с. 32).

Більшість воєначальників і командирів Червоної армії розділили долю своїх військ. В оточенні загинули чи пропали безвісті заступник командувача військами Південно-Західного фронту генерал-лейтенант Ф. Я. Костенко, командувач 6-ї армії генерал-лейтенант А. М. Городнянський, командувач 57-ї армії генерал-лейтенант К. П. Подлас, члени військових рад армій бригадні комісари І. А. Власов і А. І. Попенко, командувач кавалерійською групою генерал-майор Л. В. Бобкін та багато інших командирів з'єднань і частин (Пилявець Р., 2012, с. 68).

Ліквідація барвінківського плацдарму, поразка радянських військ Південно-Західного напрямку дали німецькому командуванню можливість розвинути свій успіх і перейти до стратегічного наступу по двох напрямках: на Кавказ та на Волгу, до Сталінграда (Рафальський Є. В., 2013, с. 244).

У 1942 р. на сторінках газет окупованих українських територій друкували як короткі поточні зведення про хід бойових дій на харківському напрямі, так і більш змістовні публікації. Це міг бути виклад аналітичних суджень фахівців, враження німецьких і «нейтральних» кореспондентів від побаченого на полі бою. Іноді подавали точку зору воєнних противників Німеччини, якщо її висвітлення було чимось вигідним німецькій стороні. Чимало одних й тих самих статей та заміток публікувалися в різних газетах. Деякі з них друкували лише з частково зміненими назвами чи незначними відмінностями у викладі вихідної оригінальної публікації.

Серед україномовних окупаційних видань, які подавали порівняно більший масив поточної інформації з фронтів, можна назвати газету «Нове українське слово», яка виходила у Києві. Прослідкуємо висвітлення «гарячих» подій Харківської битви на її матеріалах. Зокрема, серед зведень із фронту за 15 травня 1942 р. ця газета вмістила повідомлення такого змісту: «Бої на відтинку Харкова тривають. У цих боях досі підбито 145 ворожих танків. Потужні з'єднання бомбардувальників та пікіруючих бомбардувальників бомбили скупчення танків, артилерійської позиції та колони постачання советів»¹. Станом на 16 травня газета зазначала: «У районі Харкова ворог продовжував свої атаки. У запеклому бою вони були відбиті. Контратаки німецьких військ проходили успішно. Досі противник втратив 180 танків»².

У зведенні за 17 травня відзначалося, що в районі Харкова «советські напади, які відновилися, були відбиті з великими втратами для ворога» та що «число знищених в боях радянських танків зросло до 240 одиниць»³, а за 18 травня вказано, що німецькі контратаки «повели до танкового бою», під час якого було підбито 56 ворожих танків, а також ще 54 радянські танки були «виведені з ладу під час повітряних нальотів»⁴. В інформації станом на 19 травня було

¹ Німецькі колони перед містом Керч. *Нове українське слово*. Київ. 1942. № 111. 16 травня. С. 1.

² Зайнято Керч. *Нове українське слово*. 1942. № 112. 17 травня. С. 1.

³ Рештки розбитих советських військ тікають. *Нове українське слово*. 1942. № 113. 19 травня. С. 1.

⁴ Знищуються рештки розбитого війська. *Нове українське слово*. 1942. № 113. 19 травня. С. 1.

повідомлено про відбиття нових атак противника. Зазначено, що за вчорашній день підбито 80 ворожих танків. Повітряні сили вивели з ладу ще 31 танк та понад 500 одиниць різного транспорту⁵. У зведенні за 20 травня вказано, що в районі Харкова відбито нові атаки ворога. Бомбардувальники та пікіруючі бомбардувальники підтримали наземні бої на головних напрямках удару, руйнували вихідні позиції противника та пошкодили або ж знищили 29 танків. Усього за вчорашній день противник утратив 36 танків⁶.

22 травня «Нове українське слово» вмістило переклад статті «Совети стікають кров'ю під Харковом» із німецької газети *Deutsche Ukraine-Zeitung*, яка видавалася у Луцьку⁷. Тут відзначалося, що у радянському фронтовому зведенні були змушені визнати те, що під Харковом опір німців посилюється, зростає інтенсивність їхніх контратак. Німецька сторона розцінювала це як визнання противником повороту у боротьбі за Харків. Констатувалося, що «поінформовані військові кола» роблять висновки, що радянські ударні армії «вже тепер слід вважати нездатними до маневрування», що їхній наступ «дав сприятливу можливість зламати весняне напруження советів» і використати їхню поразку «для власних великих планів»⁸.

У публікації ще йшлося про «заклопотані коментарії» англійської преси, які прийшли на зміну повідомленням про успіхи радянських військ, та про її усвідомлення того, що «треба бути готовими» до зворотного. Було також згадано статтю в турецькій газеті «Кумгуріет», де генерал Еркілет розглядав бій за Харків і дійшов висновку, що наступ Тимошенка провалився⁹.

У зведенні за 21 травня повідомлялося про відбиття в районі Харкова нових масових атак противника та вказано, що з початку цих боїв уже знищено 447 радянських танків¹⁰. Станом на 22 травня заявлено про відбиття нових атак противника, знищення 34 ворожих бронемашин, часткове знищення або суттєве пошкодження німецькою авіацією 29 танків і 26 літаків противника¹¹.

У зведенні за 23 травня читаємо: «Великий советський наступ, розпочатий під Харковом 12 травня, що його провадили 20 стрілецьких дивізій, 3 кавалерійські дивізії та 15 танкових бригад, остаточно зламаний. Ворог зазнав найтяжчих людських та матеріальних втрат. Німецький контрнаступ, розпочатий 17 травня, був спрямований у тил найдужчій із наступаючих ворожих груп і перерізав лінії її постачання. Уже два дні, як німецькі, румунські та угорські війська, підтримані потужними силами авіації, на всьому фронті перейшли від оборони до концентричних контратак»¹².

У номері «Нового українського слова» за 24 травня було вміщено короткий огляд лондонської преси з приводу воєнних дій у районі Харкова, де, серед іншого, наголошено: «Британські військові кола розглядають німецькі контратаки, як дуже серйозну річ: боротьба вступила у дуже критичну фазу»¹³.

У зведенні за 26 травня відзначалося, що «оточувальний бій на південь від Харкова йде повним ходом». Противник намагався скупченими силами прорватися на схід, але його наміри після запеклих боїв вчора знову зазнали поразки. Наступ німецьких, румунських та угорських з'єднань, одночасно проведений із півдня, заходу і півночі, значною мірою обмежив рух противника. Він дедалі більше зазнає нищівних ударів німецьких повітряних збройних сил. На північний схід від Харкова відбито нові радянські атаки¹⁴.

⁵ В районі Харкова відбито нові атаки ворога. *Нове українське слово*. 1942. № 114. 20 травня. С. 1.

⁶ Наступальні операції проходять успішно. *Нове українське слово*. 1942. № 115. 21 травня. С. 1.

⁷ Див.: *Die Sowjets verbluteten bei Charkow. Deutsche Ukraine-Zeitung*. Luzk. 1942. № 101. 20 Mai. S. 1.

⁸ Совети стікають кров'ю під Харковом. *Нове українське слово*. 1942. № 116. 22 травня. С. 1.

⁹ Там само.

¹⁰ На східньому фронті. *Нове українське слово*. 1942. № 117. 23 травня. С. 1.

¹¹ На східньому фронті. *Нове українське слово*. 1942. № 118. 24 травня. С. 1.

¹² Советський масовий наступ під Харковом остаточно зламаний. *Нове українське слово*. 1942. № 118. 24 травня. С. 1.

¹³ Советський масовий наступ під Харковом провалився. *Нове українське слово*. 1942. № 118. 24 травня. С. 1.

¹⁴ Спроби советських армій вийти з оточення під Харковом зазнають поразки. *Нове українське слово*. 1942. № 119. 27 травня. С. 1.

Станом на 27 травня преса писала: «Знищення оточених на південь від Харкова советських армій швидкими кроками йде вперед. Після нових марних спроб прорватися з оточення, сила опору ворога, що вперто оборонявся, зламана. Стиснуті на тісному просторі, розбиті на багато окремо оточених частин, ворожі з'єднання знаходяться в хаотичному стані. Головнокомандувач 57 советської армії генерал Подляс разом зі своїм начальником штабу застрелилися незадовго перед тим, як мали потрапити в полон»¹⁵.

28 та 29 травня «Нове українське слово» надрукувало короткий виклад матеріалів деяких зарубіжних газет про бої під Харковом. Італійська *Popolo di Roma* відзначала, що наступальна ініціатива Тимошенка під Харковом була зупинена два дні тому. Його армії потрапили в клещі німецького контрнаступу, який ведеться з метою оточення і знищення добірних частин, зосереджених на цій ділянці¹⁶. Німецька *Berliner Berzen Zeitung* писала, що бій у районі Харкова обіцяє зробитися одним із найвидатніших учинків німецького війська, і наголошувала: «Совети знов вірили, що можна досягти прориву при такій великій кількості людей і матеріалів. Вони навіть думали, що вже добилися цього, але попалися в мішок на південний схід від Харкова»¹⁷. Опираючись на повідомлення «обізнаних кіл» зі Стокгольма, констатувалося, що Лондон визнає те, що великий німецький наступ в південній Україні являє серйозну загрозу головній частині наступаючих радянських військ. Становище маршала Тимошенка є дуже тяжким, і, напевно, він змушений буде вивести велику частину своїх сил від Харкова, щоб уникнути загрози повного знищення¹⁸.

29 травня «Нове українське слово» вмістило переклад статті «Совети, оточені під Харковом, ідуть назустріч своєму знищенню» із *Deutsche Ukraine-Zeitung* за 27 травня¹⁹. У ній відзначалося, що бій під Харковом лютує далі з невгамовною силою і, на думку військових фахівців, буде вписаний в історію війни як один із великих оточувальних боїв європейської східної кампанії. Німецька ініціатива виявляється на полі бою все сильніше. Оточення головної маси військ Тимошенка, призначених для наступу, закінчилося повністю. З усіх сторін німецькі і союзні корпуси стискають противника на все вужчому просторі, тоді як панівна німецька авіація зайнята його винищенням із повітря. Натиск стиснутих тут трьох ворожих армій ще надзвичайно сильний. Їхній опір ще організований, але вже помітні перші ознаки розкладу. Щодо простору і кількості цю битву можна порівняти з найбільшими оточувальними боями минулого року. У Берліні вважають, що лише на полі бою на південний схід від Харкова, де замкнулося велетенське кільце навколо кращих ударних армій Тимошенка, стоять близько півмільйона людей²⁰.

Deutsche Ukraine-Zeitung за 27 травня вмістила фото під заголовком *Die zweite große Frühjahrsschlacht* («Другий великий весняний бій») (рис. 1). У коментарі до нього зазначалося (перекл. з нім. – *Авт.*): «У великій битві за оточення на схід від Харкова радянські війська масово розгорнули велику кількість танків, зазнавши величезних втрат. На нашому знімку зображено палаючу головну бойову машину ворога, яка намагається прорватися»²¹.

За 28 травня у пресі повідомлялося: «Лише окремі загони ворога чинять ще опір. Їх знищення триває. Вже тепер нараховано 165 000 полонених; повідомляється про захоплення 517 бронемашин, 1 180 гармат, кількох тисяч автомобілів та коней, а також безлічі іншої зброї. Ці числа весь час зростають»²². А станом на 29 травня преса писала, що на південь від Харкова триває «очищення поля бою від розпорочених решток розбитого ворога» та що «кількість полонених і здобичі невпинно зростає»²³.

¹⁵ Іде знищення оточених під Харковом советських армій. *Нове українське слово*. 1942. №120. 28 травня. С. 1.

¹⁶ Італійська преса про бої в районі Харкова. *Нове українське слово*. 1942. № 120. 28 травня. С. 1.

¹⁷ Винятковий бій. *Нове українське слово*. 1942. № 121. 29 травня. С. 1.

¹⁸ Лондон визнає тяжке становище Тимошенка. *Нове українське слово*. 1942. № 121. 29 травня. С. 1.

¹⁹ Див.: Sowjets im Kessel von Charkow gehen der Vernichtung entgegen. *Deutsche Ukraine-Zeitung*. 1942. № 107. 27 Mai. S. 1.

²⁰ Совети, оточені під Харковом, ідуть назустріч своєму знищенню. *Нове українське слово*. 1942. № 121. 29 травня. С. 1.

²¹ Die zweite große Frühjahrsschlacht (Foto). *Deutsche Ukraine-Zeitung*. 1942. № 107. 27 Mai, S. 1.

²² Великі перемоги німецьких військ під Харковом. *Нове українське слово*. 1942. № 121. 29 травня. С. 1.

²³ Під Харковом триває очищення поля бою від решток розбитого ворога. *Нове українське слово*. 1942. № 122. 30 травня. С. 1.

Рис. 1. Фото з газету *Deutsche Ukraine-Zeitung*. 1942. № 107. 27 Mai, S. 1

Deutsche Ukraine-Zeitung 30 травня вмістила повідомлення з Берліна від 29 травня *Moskau verschweigt Niederlage von Charkow* («Москва приховує поразку в Харкові»). Наголошено, що коли німецьке командування сповіщало про переможне закінчення бою, радянська сторона обмежилася запевненнями, що в районі Ізюм – Барвенково запеклі піхотні й танкові атаки німців були відбиті, та нічого іншого суттєвого не сталося. У жодній формі й жодним словом не згадується про бойові дії, які мали серйозні наслідки для совєтів²⁴.

У цьому ж номері газети є фото під заголовком *Das war Timoschenkos «Offensive»* («Таким був «наступ» Тимошенка») (рис. 2). У коментарі до нього було сказано (перекл. з нім. – *Авт.*): «Нескінченні маси радянських полонених, знищеної техніки й величезна здобич, що потрапила до рук німецьких вояків – такий кінець оголошеного Тимошенком наступу на Харків, який постійно обіцяли союзні більшовики і плутократи»²⁵.

Газета «Нове українське слово» 31 травня надрукувала спеціальне зведення верховного командування німецьких збройних сил від 30 травня про те, що «великий бій під Харковом скінчився»²⁶. Повідомлялося, що 6-та, 9-та і 57-а радянські армії, які налічували разом близько 20 стрілецьких дивізій, 7 кавалерійських дивізій та 14 танкових бригад, знищені. Кількість полонених сягає 240 тис осіб. Криваві втрати противника надзвичайно великі. Кількість здобутого та знищеного військового спорядження доходить до 1 249 танків, 2 065 гармат, 538 літаків та величезної кількості іншої зброї та спорядження²⁷.

Рис. 2. Фото із газету *Deutsche Ukraine-Zeitung*. 1942. № 110. 30 Mai, S. 1

²⁴ *Moskau verschweigt Niederlage von Charkow. Deutsche Ukraine-Zeitung*. 1942. № 110. 30 Mai, S. 1.

²⁵ *Das war Timoschenkos “Offensive” (Foto). Deutsche Ukraine-Zeitung*. 1942. № 110. 30 Mai, S. 1.

²⁶ Великий бій під Харковом скінчився перемогою німецької зброї. *Нове українське слово*. 1942. № 123. 31 травня. С. 1.

²⁷ *Ibidem*.

Як у ході боїв, так і особливо після завершення битви під Харковом у газетній періодиці окупованих українських територій нерідко могли друкувати різнопланові присвячені їй матеріали аналітичного змісту²⁸.

Наведемо фрагменти викладу статті військового кореспондента Ганса Фріче (нім. – Hans Fritzsche) – німецького журналіста, який обіймав посади в міністерстві громадської освіти і пропаганди рейху, а на той час служив на східному фронті в роті пропаганди²⁹. *Deutsche Ukraine-Zeitung* 3 червня надрукувала його статтю *Der Plan des Feldherrn. Charkiw, ein Meisterwerk kuhner deutscher Strategie und Taktik* («План генерала. Харків, шедевр сміливої німецької стратегії і тактики»). Її виклад пізніше вмістили низка інших газет.

У статті, зокрема, зазначалося, що наступ радянських армій на півдні та півночі почався одночасно, і головнокомандувач німецьких армій, який мусив ці удари стримувати, опинився у становищі людини, на яку враз напали двоє. Один б'є спереду, а другий – справа і ззаду. Німецьке командування діяло за принципом захищатися, мов щитом, проти одного з обох нападників, відбиваючи його удари, та всіма силами кидатися в наступ на другого. Воно мусило спершу посилити оборону проти удару на півночі, а на півдні дозволити противнику вливатися, скільки хоче, у кільце оточення. Тимошенко спершу міг думати, що його висунута наперед південна позиція полегшить йому гру, та просувався дедалі на захід. Тільки безпосередньо на південь від Харкова, де особливо великі сили Червоної армії намагались обійти місто, німці залишали територію метр за метром³⁰.

Одночасно із цим ніби попусканням противнику на півдні посилювалась оборона на північному відтинку. І ця оборона провадилася з використанням оборонної та наступальної тактики. Піхоті, яка вперто тримала тут свої позиції, прийшли на допомогу танки, протитанкова зброя та авіація. Німецька оборона перешкодила запланованому Тимошенко північному проривові, який мав призвести до падіння Харкова вже 15 травня. Окрім того, вона знищила більшу частину радянських танків та розсіяла дивізії противника³¹.

Поки битва тривала на півночі, і поки Тимошенко просувався дедалі на південь, ще південніше німецькі війська готували удар, який мав знищити противника ще повніше, ніж знищили та ослабили його атаки проти німців на півночі. Із південного краю підступів до великого виступу радянського фронту 17 травня рушила на північ німецька танкова армія в напрямку до Балаклії та Андріївки. Радянське командування зрозуміло серйозність ситуації ще тоді, як німці на захід від Ізюму завдавали спрямованого на північ удару силами, нашвидку взятими із власного кільця оточення, атакувало лівий, а стягнутими з тилу новими силами – правий фланг німців. Там тривали запеклі бої, аж доки 23 травня німецькі війська замкнули кільце оточення³².

Проте в оточенні сила вогню та оборони противника була ще міцна. Він удавався до мінування, маскував танки, щоб ефективніше вражати наступаючі німецькі з'єднання, вистрілював

²⁸ Charkow – die bisher größte Schlacht der modernen Waffen. *Deutsche Ukraine-Zeitung*. 1942. № 108. 28 Mai. S. 1; Грессенбауер Ф. Битва за Харків. *Бюлетень Валківської районної управи*. Валки. 1942. № 29. 30 травня. С. 1; Rauchsaupt Н. «Im Raum südlich Charkow...». *Deutsche Ukraine-Zeitung*. 1942. № 144. 31 Mai. S. 5; Провал стратегических планов маршала Тимошенко. *Последние новости*. Киев. 1942. № 24. 1 июня; Фриче Г. Бои в районе Харькова. *Последние новости*. Киев. 1942. № 24. 1 июня. С. 2; Під Харковом зазнав поразки весь стратегічний план Сталіна. *Нове українське слово*. 1942. № 124. 2 червня. С. 2; Раухгаупт Г. «В районі на південь від Харкова...». *Нове українське слово*. 1942. № 125. 3 червня. С. 1; Fritzsche Н. Der Plan des Feldherrn. Charkov, ein Meisterwerk kuhner deutscher Strategie und Taktik. *Deutsche Ukraine-Zeitung*. 1942. № 115. 5 Juni, S. 1; Четыре фазы битвы у Харькова. *Одесская газета*. Одесса. 1942. № 92. 5 июня. С. 1; Про бій під Харковом. *Голос Волині*. Житомир. 1942. № 44. 6 червня. С. 2; Тимошенко повністю розбитий. *Українські вісті*. Кіровоград. 1942. № 45. 6 червня. С. 1; Що відбулося коло Харкова. *Світанок*. Бердянськ. 1942. № 5. 6 червня. С. 1; Бій під Харковом – найбільший до цього часу бій моторизованих з'єднань. *Нове українське слово*. 1942. № 116. 7 червня. С. 1; Стратегічний плян Сталіна розбито. *Уманський голос*. Умань. 1942. № 3. 7 червня. С. 1; Харьков. *Последние новости*. Киев. 1942. № 25. 8 июня. С. 1; Olberg А. Von Cannae zu Charkov. *Deutsche Ukraine-Zeitung*. 1942. № 121. 12 Juni. S. 1–2; Між двома боями. *Нове українське слово*. Київ. 1942. № 133. 12 червня. С. 1; Герць моторизованих частин. До підсумків бойових операцій під Харковом. *Дніпропетровська газета*. Дніпропетровськ. 1942. № 135. 14 червня. С. 2–3; Фріче Г. Злам перед Харковом. *Голос Охтирщини*. Охтирка. 1942. № 34. 14 червня. С. 2; Фріче Г. Як планувалось битву. *Гадяцька газета*. Гадяч. 1942. № 41. 14 червня. С. 1; От Канн к Харькову. *Последние новости*. 1942. № 25. 15 июня. С. 2; Тимошенко і Брусілов. *Сніжнянський вісник*. Сніжне. 1942. № 48. 2 липня. С. 2 та ін.

²⁹ Hans Fritzsche. URL: https://de.wikipedia.org/wiki/Hans_Fritzsche

³⁰ Фріче Г. Як планувалось битву. *Гадяцька газета*. 1942. № 41. 14 червня. С. 1.

³¹ Фріче Г. Як плянувалось битву. *Голос Охтирщини*. 1942. № 34. 14 червня. С. 3.

³² Там само.

до останнього снаряди своїх артилерійських батарей, однак це не могло зупинити неминучого кінця. Стійкість німецької піхоти, що прийняла на себе перший удар, бойова сила введених у дію танків, важкої зброї та авіації, безперерйна взаємодія наземних та повітряних сил, ефективна робота саперів, зв'язківців, усіх допоміжних служб, транспорту, та майстерне німецьке керівництво перетворили впевнену надію Тимошенка на перемогу його весняного наступу в цілком протилежну їй нищівну поразку³³.

У статті німецького обер-лейтенанта Альфреда фон Ольберга, де битва під Харковом порівнювалася з битвою під Каннами, виграною Ганнібалом, акцентувалося на тому, що коли Тимошенко почав свій прорив на південь від Харкова, він теж став жертвою обманного маневру. Його війська також вклинилися в розташування відступаючого противника, не беручи до уваги того, що з обох боків клину знаходилися сильні німецькі частини, які міцно тримали попередні позиції. Коли впевнений у перемозі Тимошенко вважав, що прорвався на Красноград, він робив те ж саме, що й римський полководець при Каннах, тобто вів свої війська в мішок, відкритий для нього фон Боком. Водночас на флангах розгорнулися танкові бої, які призвели до знищення радянських танкових бригад. Німецькі танкові з'єднання приблизно так, як свого часу карфагенська кіннота, могутнім ударом обійшли ворога з тилу, поєднавши два фланги німецьких військ. Мішок було закрито, і знищення ворога стало неминучим. Робився висновок, що бій під Харковом ще раз показав те, що основні правила воєнного мистецтва виявилися незмінними, незважаючи на зміни озброєння і розмірів території, на якій відбувалися бої³⁴.

У кількох газетах були вміщені карти бойових дій під Харковом. Так *Deutsche Ukraine-Zeitung* 5 червня вмістила карту (рис. 3) із заголовком *Die Schlacht von Charkov auf der Karte* («Битва під Харковом на карті»). У тексті до неї читаємо (перекл. з нім. – *Авт.*): «Наші дві карти показують положення на фронті на південь від Харкова на початку наступу Тимошенка і після того, як його три армії були оточені німецьким вермахтом»³⁵.

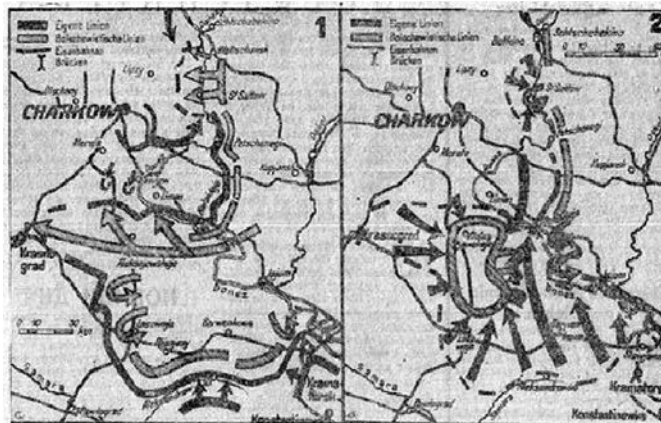

Рис. 3. Карта з газети *Deutsche Ukraine-Zeitung*. 1942. № 115. 5 Juni, S. 1

У газеті «Сумський вісник» за 5 липня бачимо подібну карту (рис. 4) під заголовком «До перемоги німців під Харковом». У коментарях зазначалося, що карта зліва показує підготовку радянських військ до наступу 12 травня на Харків і контрзаходи німецьких армій, а карта справа показує хід боротьби до 24 травня, яка 29 травня закінчилася знищенням оточених радянських армій³⁶.

³³ Фріче Г. Як плянувалось битву. *Голос Охтирщини*. 1942. № 34. 14 червня. С. 3.

³⁴ Olberg A. Von Cannae zu Charkov. *Deutsche Ukraine-Zeitung*. 1942. № 121. 12 Juni. S. 1–2.

³⁵ Die Schlacht von Charkov auf der Karte. *Deutsche Ukraine-Zeitung*. 1942. № 115. 5 Juni, S. 1.

³⁶ До перемоги німців під Харковом. *Сумський вісник*. Суми. 1942. № 80. 5 липня. С. 2.

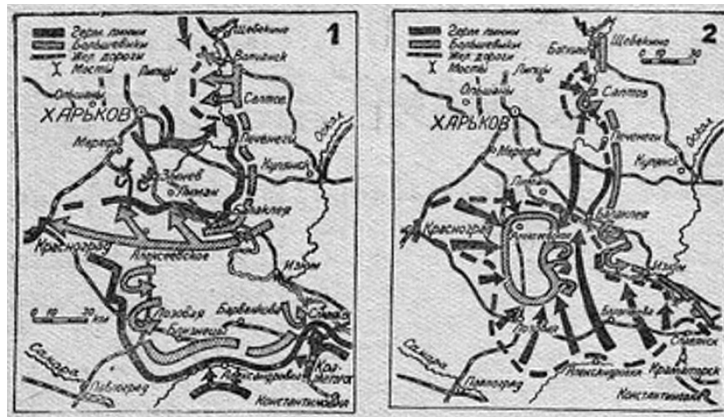

Рис. 4. Карта з газети «Сумський вісник». 1942. № 80. 5 липня. С. 2

Досить значне місце у пропагандистській газетній періодиці окупованих українських територій було відведено описам представників засобів масової інформації різних країн перебігу боїв і наслідків битви під Харковом³⁷. При цьому згадуються німецькі, італійські, шведські, швейцарські, французькі, британські, американські, фінські, японські, турецькі видання.

Наведемо деякі приклади. Серед цих матеріалів був опис побаченого на полі битви під Харковом від кореспондента скандинавського пресбюро Вігго Йенсена (на основі статті у шведській газеті Svenska Dagbladet за 31 травня). Стаття, вміщена 2 червня у Deutsche Ukraine-Zeitung під назвою Was von den Sowjetarmeen blieb («Те, що залишилося від радянських військ»), мала підтекст: «Нейтральний репортер описує поле битви під Харковом – «Лоша було єдиною живою істотою у цьому моторошному мертвому світі»³⁸.

Прочитуємо фрагменти цієї ж статті з україномовної київської газети «Нове українське слово»: «Бій розпочався, як широко задумана і дуже добре підготовлена спроба советів затиснути німецькі війська в лещата, яка мала насамперед на меті здобуття Харкова. Ця спроба закінчилася повною зміною ролей. Ті, хто намагався створити лещата, були самі оточені і знищені». Так схарактеризував один із вищих офіцерів німецького генерального штабу, з яким мені довелося розмовляти, вже закінчений бій під Харковом, найбільший танковий бій в історії війни»³⁹.

«Через 36 годин після того, як закінчилися бої на південь від Олексіївська, ми проїхали по полю бою. По дорозі ми зустріли останні тисячі полонених із числа 65.000. чол., узятих у полон на цьому відтинку фронту, яких вели на загальне місце збору. Біля річки Береки та на горбах, що далеко простяглися на схід від річки, лежали тисячі трупів та військово спорядження, яке советські вояки принесли сюди для наступу. Кожна яма, кожна вирва, кожна заглибина була

³⁷ Тривога в Америці. *Нове українське слово*. 1942. № 122. 30 травня. С. 1. Was von den Sowjetarmeen blieb. *Deutsche Ukraine-Zeitung*. 1942. № 112. 2 Juni. S. 2; На полі бою біля Харкова. *Вечірній листок*. Кременчук. 1942. № 32. 2 червня. С. 1; Нейтральний кореспондент про бій під Харковом. *Дніпропетровська газета*. 1942. № 125. 3 червня. С. 1; «Скрізь та сама картина смерті». *Львівські вісті*. Львів. 1942. № 120. 3 червня. С. 2; Світова преса про бої на Східньому фронті. *Нове українське слово*. 1942. № 125. 3 червня. С. 2; Кореспондент «Стампи» на Харківському побоєвищі. *Крем'янецький вісник*. Кременець. 1942. № 44. 4 червня. С. 4; Що говорить швейцарська газета. *Нове українське слово*. 1942. № 127. 5 червня. С. 1; Що лишилося від советських армій. *Нове українське слово*. 1942. № 127. 5 червня. С. 1; Berliner Morgenpresse zur Vernichtungsschlacht von Charkow. *Deutsche Bug-Zeitung*. Nikolajev. 1942. № 25. 6 Juni. S. 4; Після великого бою під Харковом. *Дніпропетровська газета*. 1942. № 129. 7 червня. С. 1; «Eine der klassischsten Vernichtungs-operationen» – Eine schwedische Stimme zur Schlacht von Charkow. *Deutsche Bug-Zeitung*. 1942. № 26. 10 червня. С. 3; Бій панцерників під Харковом. *Дніпропетровська газета*. 1942. № 131. 10 червня. С. 1; Закордонні відгуки про бої біля Харкова. *Гадяцька газета*. Гадяч. 1942. № 40. 11 червня. С. 1; Іноземні журналісти діляться своїми враженнями про бій під Харковом. *Нове Запоріжжя*. 1942. № 49. 16 червня. С. 2; Французька преса про бої під Харковом. *Нове українське слово*. 1942. № 137. 17 червня. С. 1; Що повідомлялось про Харків. *Відродження*. Миргород. 1942. № 51. 22 червня. С. 2; В долині смерті під Харковом. *Нове Запоріжжя*. 1942. № 70. 4 серпня. С. 1. та ін.

³⁸ Was von den Sowjetarmeen blieb. *Deutsche Ukraine-Zeitung*. 1942. № 112. 2 Juni. S. 2

³⁹ Що лишилося від советських армій. *Нове українське слово*. 1942. № 127. 5 червня. С. 1.

переповнена розбитими вантажними машинами, повозами, трупами людей, танками, кіньми. Навколо великих польових гармат лежали мертві вояки, які їх обслуговували. Біля спотворених вибухами танків лежали чорні, обгорілі трупи водіїв. На великій території були розкидані рештки боєприпасів, харчових продуктів, розбиті в тріски вантажні машини.

У степу, наскільки сягало око, була така ж картина: гармати, танки, вантажні машини, запряжені кіньми повози – усе це в мертвій непорушності, в якій залишила їх недавня буря. Тисячі виснажених, худих коней паслися в долинах та на майже неосяжних колгоспних полях. На багатьох з них висіли ще рештки упряжі, яку вони розірвали в панічному жаху. Досвідчені румунські кавалеристи намагалися зібрати до купи цих виснажених коней.

Ми проїхали по всій місцевості через наспіх побудовані дерев'яні мости і майже непроїзні луки. Скрізь ми бачили однакову картину смерті й знищення, але вона виступала все виразніше та набирала все більших масштабів. (...) У сутінках проїхали ми полем, на якому цілий полк донських козаків ішов у свою останню атаку. Вони лежали цілими групами в високій траві. Коні і люди впереміш. (...) Виплив місяць, і в його світлі я побачив маленьке гніде лошатко, що нерухомо стояло біля одного з повозів валки, в якій була впряжена його мертва мати. Це лошатко було єдиною живою істотою на цій моторошній землі мертвих»⁴⁰.

«Дніпропетровська газета», опираючись на повідомлення берлінського радіо від 2 червня 1942 р., навела слова кореспондента швейцарської газети *La Gazette de Lausanne*, який, як було вказано, «відвідав за пропозицією німецького командування разом з іншими іноземними кореспондентами поле бою під Харковом». Той відзначив, що німецький маневр був на цей раз особливо смертельний і «за кількістю жертв не поступається більшим боям у кампанію оточення 1941 року». Вигляд поля бою жахливий: всюди гори трупів, маси кинутих гармат, особливо важких, нескінченна валка розбитих автомашин, навантажених снарядами і спорядженням, розбиті радянські й американські танки. Утрати радянських військ надзвичайно великі⁴¹.

Берлінський кореспондент фінської газети *Helsingin Sanomat*, який відвідав поле бою під Харковом, писав: «Нищівний бій на південь від Харкова, без сумніву, належить до найбільших боїв світу. Будучи нищівним, він був найкривавішим та найжахливішим. Він був класичним по своїй оперативності. З обох боків усе було заплановано з математичною точністю, але завдання змогла розв'язати лише німецька армія. Як можна було констатувати по полю бою, розв'язала вона його ґрунтовно. (...) Місце бою, де оточені військові сили винищувалися штурмовиками, являє собою несказанне кладовище. Важкі бомби зрили всю землю. Сотні людей, коней, вантажних машин і палаючих авто лежать вперемішку. Ми перебули ніч на найбільшому найкривавішому в усій історії війн полі бою»⁴².

«Дніпропетровська газета» у номері за 10 червня 1942 р. вмістила виклад кореспондента *Popolo d'Italia* про великий бій танків під Харковом, у якому «виявився весь тягар советської поразки». На нього справило значне враження споглядання величезного поля бою зі знищеними танками різного розміру, починаючи від 9,5-тонних і аж до танків-велетнів, вагою по 64 т. Особливу увагу він звернув на приблизно 30 американських підбитих танків. У цій публікації зазначалося, що під час підрахування військової здобичі на полі бою на південь від Харкова було встановлено, що «лише один німецький танковий полк під час 9-денних боїв знищив 100 советських танків»⁴³.

«Особлива увага» до підбитих у бою під Харковом американських танків, зокрема, знайшла своє відображення й у фото, яке вмістила газета *Deutsche Ukraine-Zeitung* 31 травня 1942 р. під заголовком *Das Ende amerikanischer Panzer* («Кінець американського танка») (рис. 5). У супро-

⁴⁰ Що лишилося від советських армій. *Нове українське слово*. 1942. № 127. 5 червня. С. 1.

⁴¹ Нейтральний кореспондент про бій під Харковом. *Дніпропетровська газета*. 1942. № 125. 3 червня. С. 1.

⁴² Іноземні журналісти діляться своїми враженнями про бій під Харковом. *Нове Запоріжжя*. 1942. № 49. 16 червня. С. 2.

⁴³ Бій панцерників під Харковом. *Дніпропетровська газета*. 1942. № 131. 10 червня. С. 1.

відному коментарі було сказано (перекл. з нім. – *Авт.*): «Серед гігантських танків, розміщених советами в районі Харкова, було багато американських, з допомогою яких Рузвельт хотів долучитися до успіху Тимошенка»⁴⁴.

Рис. 5. Фото з газети Deutsche Ukraine-Zeitung. 1942. № 111. 31 Mai, S. 1

Назва фото (повністю) і коментар (частково) не відповідають дійсності. Дослідники зазначають, що в боях за Харків у травні 1942 р. переважно діяли англійські піхотні танки МК II «Матильда» і МК III «Валентайн», які надходили в РСЧА з осені 1941 р. До початку операції вони становили трохи більше однієї п'ятої частини танкового парку Південно-Західного фронту. Уже в ході боїв сюди прибули частини, які мали на озброєнні середні американські танки М3 «Генерал Лі» та легкі М3 «Генерал Стюарт». На вказаному фото в *Deutsche Ukraine-Zeitung* представлений англійський танк МК II «Матильда».

В окупаційній газетній періодиці давалася оцінка битви під Харковом у травні 1942 р. як найбільшого до цього часу бою моторизованих з'єднань. Такої думки дотримувалися німецькі військові фахівці на підставі того, що у ній було захоплено або ж знищено 1 249 ворожих танків. Вони відзначали, що обидві воюючі сторони намагалися вирішити долю бою за допомогою цієї наймодернішої зброї. Причому бій виграли німецькі танки, втрати яких були порівняно незначні не тільки відносно кількості танків противника, які залишилися на полі бою, а й щодо свого абсолютного числа⁴⁵.

Принагідно зазначимо, що в сучасній історіографії найбільшою танковою битвою часів Другої світової війни вважається Бродівсько-Дубенська битва (Бродівсько-Луцька операція), яка відбувалася у червні – липні 1941 р. З обох сторін у ній загалом взяли участь близько чотирьох тисяч танків. Це була наймасштабніша битва, більше танків під час Другої світової війни в одній операції участі не брали (див. Кривизюк Л. П., 2014, с. 206–209).

На початку червня 1942 р. одна з газет вмістила перелік радянських частин, «які були цілком знищені або взяті в полон» у Харківській битві. Цитуємо дослівно: «18 повних стрілецьких дивізій, а саме: гвардійська, 14, 41, 47, 99, 103, 150, 216, 248, 253, 266, 270, 317, 337, 341, 349, 351, 393 та частини 106-ї, 123-ї і 335-ї дивізій. Серед них кілька моторизованих бригад. Крім того, знищено 7 кавалерійських бригад, а саме: 26, 28, 38, 49, 62, 64, 70 і частини 34-ї і 71-ї. Ліквідовано 11 танкових бригад, а саме: гвардійську, 5, 7, 36, 37, 48, 131, 198, 148, 253, 288 та частини 15-ї, 38-ї, 69-ї і 138-ї»⁴⁶.

⁴⁴ Das Das Ende amerikanischer Panzer (Foto). *Deutsche Ukraine-Zeitung*. 1942. № 110. 30 Mai, S. 1.

⁴⁵ Бій під Харковом – найбільший до цього часу бій моторизованих з'єднань. *Нове українське слово*. 1942. № 116. 7 червня. С. 1

⁴⁶ Що відбулося коло Харкова. *Світанок*. Бердянськ. 1942. № 5. 6 червня. С. 1. Підпис: Г.

Опираючись на сучасні дослідження та довідкову базу Інтернет-ресурсів, є підстави стверджувати, що більшість номерів указаних військових частин та їхня участь у боях під Харковом у травні 1942 р. відповідають дійсності. Але наявні також і помилки та неточності. Зокрема, кавалерійські дивізії тут помилково названі бригадами. Номери деяких військових підрозділів або не фігурували на вказаному театрі воєнних дій, або взагалі не відслідковуються.

Наприкінці 1942 р. у пресі з'явилося повідомлення з Берліна, де були подані оновлені визначення деяких битв і боїв на східному фронті. Битва під Харковом була в ньому представлена у поєднанні з подіями, які ще майже місяць потому відбувалися на цьому театрі воєнних дій. У відповідному тексті читаємо (перекл. з нім. – *Авт.*): «Верховне командування армії опублікувало новий ряд означень битв і боїв для східного походу, які охоплюють період від 1 січня до кінця червня 1942 року. (...) Під спільним визначенням «Весняна битва під Харковом» від 12 травня до 26 червня наведено у подробицях оборонну битву біля Харкова, очищувальну битву під Барвінково, котлову битву на південний захід від Харкова, оборонний бій над Дінцем, битву біля Вовчанська і битву Ізюм-Куп'янську»⁴⁷. Тоді ж у пресі були представлені зведені статистичні дані про втрати радянської армії у найважливіших битвах влітку 1942 р. У тому числі зазначені такі цифри: «битва біля Харкова – 240.000 полонених, 1.249 танків, 2.026 гармат і 538 літаків; битва на південний схід від Харкова – 21.827 полонених, 100 танків і 250 гармат»⁴⁸.

Отже, залучені матеріали газетної періодики окупованих українських територій, у яких висвітлювалися та аналізувалися бої під Харковом у травні 1942 р., дають змогу зробити такі висновки:

– На сторінках газет були представлені досить численні публікації з указаної тематики: короткі фронтові зведення про поточні події, окремі аналітичні статті з оцінкою стратегії й тактики воюючих сторін, більш чи менш змістовні відгуки кореспондентів засобів масової інформації різних країн (переважно сателітів Німеччини) як «закордонних свідків» про бої під Харковом, деякі картографічні матеріали, фотознімки та ін.

– Джерелами для цих публікацій, як правило, слугували офіційні інформаційні повідомлення з Берліна, пропагандистські матеріали, узяті із центральних німецьких видань, із радіоповідомлень тощо.

– Окремі згадані у тогочасній газетній періодиці факти, оцінки, аналітичні судження знаходять підтвердження у працях сучасних дослідників, які характеризують цю битву як приклад бою, де успіху досягає більш рішуча, швидка і досвідчена сторона, які відзначають, що командування Південно-Західного фронту було близьким до перемоги, але німецьке командування змогло обернути ситуацію на свою користь, і радянські війська зазнали нищівної катастрофи.

Тоді як у радянських засобах масової інформації невдачі Червоної армії під Харковом замовчувалися, і сучасник тих подій О. Довженко писав у своєму щоденнику, що у пресі немає жодного слова критики, перестороги, аналізу причин поразки під Харковом (Кучер В., 2010, с. 409), населення України, яке проживало в окупації, мало можливість дізнатися про цю поразку і втрати радянських військ безпосередньо по гарячих слідах. Хоча ця інформація досить тенденційно висвітлювалася у пропагандистській інтерпретації окупантів, але в низці аспектів вона була недалеко від істини.

Список використаних джерел та літератури

Kryvyziuk L., 2024. Kuznietsov M. Kharkiv offensive operation (May 12–17, 1942): miscalculations in the operational command – the main power of success development. *Skhidnoievropeiskiy Istorychniy Visnyk*. Issue 30, 146–161.

⁴⁷ Schlacht- und Gefechtsbezeichnungen. Festlegung für die Zeit vom 1. Januar bis 30. Juni 1942. *Deutsche Ukraine-Zeitung*. 1942. № 285. 20 Dezember. S. 2.

⁴⁸ Найважливіші битви влітку. *Нове Запоріжжя*. 1942. № 113. 31 грудня. С. 3.

- Горелов В. І., 2005. Харківська операція 1942 року. *Україна в полум'ї війни 1941–1945*. Київ: Україна. 137–146.
- Грицюк В. М., 2010. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України. Київ: Ін-т історії України НАНУ.
- Кривизюк Л., 2011. Грицюк В. Харківська катастрофа 1942 року. *Труди Національного університету оборони України*. 2011. № 1 (100). 379–385.
- Кривизюк Л. П., 2014. Юрчук О. О. *Танки і танкові війська: вчора, сьогодні, завтра*. Львів: Ліга Нова.
- Кузнецов М. О., 2023 (а). Операція «Фрідерікус-1» як передумова проведення наступальної операції «Блау». Підготовка до ліквідації Барвінківського плацдарму. *Військово-науковий вісник*. № 40. 238–257.
- Кузнецов М., 2023 (б). Передумови проведення та підготовка радянських військ до Харківської наступальної операції 1942 року. *Літопис Волині*. № 28. 122–128.
- Кучер В., 2010. Репресії у Червоній армії: сталінська наука перемагати. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України*. Вип. 4. 397–417.
- Левченко Ю. І., 2017. Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр. Київ: Вид. НПУ ім. М. П. Драгоманова.
- Лисенко О. Є., 2013. Пилявець Р. І. Харківська битва 1942. *Енциклопедія історії України*. Т. 10: Т–Я. Київ: Вид. Наукова думка, 350–351.
- Пилявець Р., 2012. Трагедія під Харковом: травень 1942 року (до 70-річчя Харківської битви). *Воєнно-історичний вісник*. Вип. 2 (4). 63–70.
- Рафальський Є. В., 2013. Беляєв С. О. Харківська трагедія 1942 року. *Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних сил*. Вип. 2. 240–244.
- Репін І. В., 2011. Оперативно-стратегічне планування бойових дій Червоної армії на першу половину 1942 року: критичний погляд. *Військово-науковий вісник*. Вип. 15. 33–44.
- Репін І. В., 2019. Польцев І. В. Наступ військ Південно-Західного фронту Червоної армії в травні 1942 р. на Харківському напрямі. *Молодий вчений*. № 11 (75). 80–84.
- Репін І. В., 2020. Польцев І. В. Оточення військ Південно-Західного фронту Червоної армії в травні 1942 р. під Харковом: причини та наслідки. *Молодий вчений*. № 12 (88). 30–34.
- Репін І. В., 2017. Феденко О. В. Оперативне планування наступу військ Південно-Західного напрямку Червоної армії у районі Харкова (квітень – травень 1942 року). *Молодий вчений*. № 3. 189–193.
- Салата О. О., 2010. Формування німецького інформаційного простору в рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації (червень 1941 – 1944 рр.). Дис. ... докт. іст. наук. Донецьк.

Viktor Grinchenko

HOSTILITIES NEAR KHARKIV IN MAY 1942 IN THE COLUMNS OF THE PROPAGANDA PRESS ON THE OCCUPIED TERRITORIES OF UKRAINE

The article highlights and analyzes various materials published in 1942 in the newspaper periodicals of the occupied Ukrainian territories, which covered the hostilities near Kharkiv in May 1942. They can serve as a certain addition to the current scientific studies covering these events of World War II and their interpretation by one of the opposing sides in the German-Soviet war.

It has been established that quite a large number of publications on the above topic were presented in newspapers: short front status reports on the current events, separate analytical articles evaluating the strategy and tactics of the opposing sides, more or less meaningful reviews of mass media reporters from various countries (mainly German satellites) as “foreign witnesses” of hostilities near Kharkiv, certain cartographic materials, photographs, etc. The sources for these publications were, as a rule, official information messages from Berlin, propaganda materials taken from central German publications, from radio messages, etc.

Individual facts, reviews, and analytical judgments mentioned in the newspaper periodicals of that time are confirmed in the works of modern researchers, who characterize this battle as an example of a battle where the more decisive, quick and experienced side succeeds, and who note that the South-Western Front Command was close to victory, however the German Command was able to turn the situation in its favor, and the WPRA troops suffered a devastating disaster. While in the Soviet mass media the Red Army's failures near Kharkiv were hushed up in every possible way, the population of Ukraine living under occupation had the opportunity to learn about this defeat and the losses of the Soviet troops without delay. Although this information was covered in a rather biased manner in the propagandistic interpretation of the occupying power, it was not far from the truth in a number of aspects.

Key words: World War II, the Battle of Kharkiv in May 1942, the Soviet Army, the South-Western Front, newspapers, the occupation press.

References

- Kryvyziuk L., 2024. Kuznietsov M. Kharkiv offensive operation (May 12–17, 1942): miscalculations in the operational command – the main power of success development (Kharkiv offensive operation (May 12–17, 1942): miscalculations in the operational command – the man power of successful development). *Shkhidnoievropeiskyi Istorychnyi Visnyk*. Issue 30, 146–161. (In English).
- Horielov V. I., 2005. Kharkivska operatsiia 1942 roku (The Kharkiv operation of 1942). *Ukraina v polumi viiny 1941–1945*. Kyiv: Ukraina. 137–146. (In Ukrainian).
- Hrytsiuk V. M., 2010. Stratehichni ta frontovi operatsii Velykoi Vitchyznianoï viiny na terytorii Ukrainy (Strategic and frontline operations of the Great Patriotic War on the territory of Ukraine). Kyiv: In-t istorii Ukrainy NANU. (In Ukrainian).
- Kryvyziuk L. P., 2014. Yurchuk O. O. Tanky i tankovi viiska: vchora, sohodni, zavtra (Tanks and armoured forces: yesterday, today, tomorrow). Lviv: Liha Nova. (In Ukrainian).
- Kryvyziuk L., 2011. Hrytsiuk V. Kharkivska katastrofa 1942 roku (The Kharkiv disaster of 1942). *Trudy Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy*. 2011. № 1 (100). 379–385. (In Ukrainian).
- Kuznietsov M. O., 2023 (a). Operatsiia «Friderikus-1» yak peredumova provedennia nastupalnoi operatsii «Blau». Pidhotovka do likvidatsii Barvinkivskoho platsdarmu (Operation Fridericus-1 as a prerequisite for offensive Operation Blau. Preparation for the liquidation of the Barvinkivskyi Bridgehead). *Viiskovo-naukovyi visnyk*. № 40. 238–257. (In Ukrainian).
- Kuznietsov M., 2023 (b). Peredumovy provedennia ta pidhotovka radianskykh viisk do Kharkivskoi nastupalnoi operatsii 1942 roku (Prerequisites for conducting and preparing Soviet troops for the 1942 Kharkiv offensive). *Litopys Volyni*. № 28. 122–128. (In Ukrainian).
- Kucher V., 2010. Represii u Chervonii armii: stalinska nauka peremahaty (Repressions in the Red Army: Stalin's science of winning). *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen imeni I. F. Kurasa NAN Ukrainy*. Vyp. 4. 397–417. (In Ukrainian).
- Levchenko Yu. I., 2017. Osoblyvosti realizatsii polityky okupatsiinoï vlady v administratyvno-terytorialnykh odyntsiakh Ukrainy 1941–1944 rr. (Features of the occupation policy implementation in the administrative divisions of Ukraine, 1941–1944). Kyiv: Vyd. NPU imeni M. P. Drahomanova. (In Ukrainian).
- Lysenko O. Ye., 2013. Pyliavets R. I. Kharkivska bytva 1942 (The Battle of Kharkiv, 1942). In: *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. T. 10: T–Ia. Kyiv: Vyd. Naukova dumka, 350–351. (In Ukrainian).
- Pyliavets R., 2012. Trahediia pid Kharkovom: traven 1942 roku (do 70 richchia Kharkivskoi bytvy) (The tragedy near Kharkiv: May 1942 (to the 70th anniversary of the Battle of Kharkiv)). *Voienno-istorychnyi visnyk*. Vyp. 2 (4). 63–70. (In Ukrainian).
- Rafalskyi Ye. V., 2013. Beliaiev S. O. Kharkivska trahediia 1942 roku (The Kharkiv tragedy of 1942). *Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho universytetu Povitrianykh syl*. Vyp. 2. 240–244. (In Ukrainian).
- Riepin I. V., 2011. Operatyvno-stratehichne planuvannia boiovykh dii Chervonoï armii na pershu polovynu 1942 roku: krytychnyi pohliad (Operational and strategic planning of Red Army operations for the first half of 1942: a critical view). *Viiskovo-naukovyi visnyk*. Vyp. 15. 33–44. (In Ukrainian).
- Riepin I. V., 2019. Poltsev I. V. Nastup viisk Pivdenno-Zakhidnoho frontu Chervonoï armii v travni 1942 r. na Kharkivskomu napriami (The offensive of the South-Western Front troops of the Red Army in May 1942 in the Kharkiv direction). *Molodyi vchenyi*. № 11 (75). 80–84. (In Ukrainian).
- Riepin I. V., 2020. Poltsev I. V. Otochennia viisk Pivdenno-Zakhidnoho frontu Chervonoï armii v travni 1942 r. pid Kharkovom: prychny ta naslidky (The encirclement of the South-Western Front troops of the Red Army in May 1942 near Kharkiv: causes and consequences). *Molodyi vchenyi*. № 12 (88). 30–34. (In Ukrainian).
- Riepin I. V., 2017. Fedenko O. V. Operatyvne planuvannia nastupu viisk Pivdenno-Zakhidnoho napriamu Chervonoï armii u raioni Kharkova (kviten – traven 1942 roku) (Operational planning of the offensive of the Red Army's South-Western Front troops near Kharkiv (April–May 1942)). *Molodyi vchenyi*. № 3. 189–193. (In Ukrainian).
- Salata O. O., 2010. Formuvannia nimetskoho informatsiinoho prostoru v reikhskomisariati «Ukraina» ta v zoni viiskovoï administratsii (cherven 1941–1944 rr.) (The formation of the German media landscape in the Reichskommissariat Ukraine and in the area of the military government (June 1941–1944)). *Dys. ... dokt. ist. nauk*. Donetsk. (In Ukrainian).

УДК 054.65: 94 (47+430) "1939/1945"

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2024-spec-3>

Пастухова Яна,
аспірантка кафедри історії України
та всесвітньої історії,
Центральноукраїнський державний університет
імені Володимира Винниченка
bevzich@gmail.com
ORCID ID: 0009-0001-7042-9676

ОСОБЛИВОСТІ ЗВІЛЬНЕННЯ З ПОЛОНУ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ БРАНЦІВ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Військовополонені завжди перебувають в уразливому становищі під час військових конфліктів, оскільки знаходяться під повним контролем своїх ворогів. Тож цілком зрозуміло, що полонені сильно очікують момент свого звільнення та шукають будь-які можливості для прискорення цього процесу. У період Другої світової війни радянські військовополонені стали однією з найбільш незахищених соціальних груп.

У статті аналізуються причини, обставини та механізми, що давали змогу полоненим червоноармійцям уникати німецького полону на Східному фронті в роки Другої світової війни. З'ясовано на основі законодавчих актів, директив та наказів вищого партійного та військового керівництва Третього райху та Радянського Союзу основні принципи політики поводження з радянськими військовополоненими. Також увагу приділено ролі громадських організацій, таких як Міжнародний Комітет Червоного Хреста та Український центральний комітет, у контексті організації роботи звільнення бранців із німецького полону.

Дослідження розглядає випадки звільнення з полону етнічних українців, які стали результатом особливої політики Третього райху на початковому етапі війни на Східному фронті. Ці дії мали на меті здобути політичну вигоду на окупованих територіях України. Аналізуючи окупаційну пресу, підкреслено намагання німецької адміністрації збудувати міф про комфортні умови полону і дискредитувати Червону армію та більшовицьке керівництво Радянського Союзу. Також розглянуто причини припинення політики відпущення українців із полону.

У роботі аналізуються архівні документи, які містять свідчення про організацію та реалізацію втеч за різних умов утримання: із місць примусової праці, під час етапування, із місць постійного утримання полонених. На підставі цих відомостей авторка доходить висновку, що тяжкі морально-побутові умови утримання радянських бранців мотивували їх до втеч. Однак здійснювана радикально-жорстока політика адміністрації місць утримання щодо втікачів викликала в них страх та нівелювала бажання втекти з німецького полону.

Ключові слова: архівні матеріали, військовополонені, Друга світова війна, полон, радянська цензура, табори, Червона армія.

Тема військовополонених у Другій світовій війні є досить різноплановою. Однією з ключових проблем в історії радянських військовополонених є брак комплексної історичної праці. Особливості звільнення з полону радянських військовополонених у світовій історичній науці сьогодні є лише частиною глобальних досліджень та не представлені в окремих роботах. Частково тему визволення з полону радянських полонених розглядали німецькі історики К. Штрайт (Streit C., 2013), Р. Отто та Р. Келлер (Otto R., 2019). У радянській історіографії дана тематика була суворо табуованою через включення відомостей про військовополонених до переліку тем, які заборонялися для публікації¹, тому досліджень радянської доби, які б містили дані про кількість звільнених полонених, шляхи їх повернення на Батьківщину відсутні. У роки незалежності вітчизняні науковці приділяють увагу системі утримання полонених (Король Ю. В., 2000, Мягкий М., 2015, Полуда В. А., 2017), залученню полонених до примусової праці (Потильчак О. В., 1998, Гальчак С. Д., 2009), здійснюються мікроісторичні біографічні розвідки (Баришполець (Лобода) М., 2018) чи вивчення повсякденного життя військовополонених у конкретному таборі (Пастушенко Т., 2019).

¹Перечень сведений, запрещенных к опубликованию в открытой печати, в передачах по радио и телевидению. Москва: Главное управление по охр. государственных тайн в печати при Совете Министров СССР, 1976. 176 с.

Дослідження базується на широкому спектрі джерел. До них відносяться законодавчі акти німецького командування, що встановлювали правила поведінки з військовополоненими, статті в окупаційних газетах, які висвітлюють політику нацистської влади стосовно полонених, директиви Головного командування Червоної армії, які відображають ставлення держави до своїх полонених громадян, записи допитів СМЕРШ та НКВД із колишніми полоненими, які повернулися з неволі, звіти Таємної державної поліції Третього райху (нім. Gestapo) про пошукову діяльність у зв'язку з утечами полонених із таборів та робочих команд, а також численні спогади полонених, які пережили німецький полон.

Статтю присвячено аналізу можливостей, які мали червоноармійці щодо звільнення з німецького полону до закінчення війни. Зокрема, розглянуто відпущення з полону, ініційоване окупаційним режимом, та спроби безпосередньо полонених припинити перебування в полоні.

Метою публікації є комплексне дослідження процесів, умов та наслідків звільнення з полону радянських військовополонених у роки Другої світової війни. Завдання статті – проаналізувати політику німецької адміністрації щодо звільнення з полону частини червоноармійців у 1941 р.; розглянути випадки втечі з полону – їх результативність та форми здійснення.

На початковому етапі війни на Східному фронті відбувалися запеклі бої, де через недолуге керівництво, брак мотивації серед солдатів та вплив німецької пропаганди кількість полонених радянських воїнів на 1942 р., за даними історика К. Штрайта, досягла 3,9 млн (Streit C., 2013, с. 8). Згідно з міжнародними конвенціями того часу (Гаазька конвенція 1907 р. та Женевська конвенція 1929 р.), звільнення з полону могло відбутися за рекомендацією медичної комісії щодо поранених за посередництва нейтральної держави-гаранта і Міжнародного Червоного Хреста або через обміни між сторонами конфлікту під час або після бойових дій. Проте ні нацистська Німеччина, ні СРСР не дотримувалися цих угод.

Расистські доктрини нацизму класифікували радянських воїнів як «неповноцінних людей» (нім. Untermensch, en), стверджуючи, що вони не заслуговують на повагу та гідне ставлення, яке передбачено міжнародними конвенціями. Німецька пропаганда підкреслювала, що, оскільки Радянський Союз не був підписантом Женевської конвенції 1929 р. про військовополонених, СРСР не може вимагати гуманного поводження зі своїми полоненими. Проте де-факто країни – підписанти Женевської конвенції зобов'язані були дотримуватися її положень, навіть якщо протилежна сторона не ратифікувала ці угоди.

Замість того, щоб поліпшити умови для своїх військовополонених, радянська влада фактично зробила все можливе для того, щоб їхнє становище погіршилося, включаючи моральне та фізичне насилля з боку власної держави. Для прикладу, здача в полон була криміналізована за Кримінальним кодексом СРСР 1927 р.² Від початку воєнних дій на Східному фронті тиск на солдатів Червоної армії з боку уряду лише збільшувався. Особливо це стосується наказу № 270³, який ставив під загрозу не лише полонених офіцерів, оголошуючи їх зрадниками, а й їхні сім'ї. Родини офіцерів передавалися до рук поліцейських органів Радянського Союзу, а рядових солдатів – були позбавлені державної підтримки та допомоги, що зумовлювало тяжкі умови існування.

Окрім застосування репресивних заходів із метою запобігання здачі в полон, радянська влада також ігнорувала потреби тих, хто вже був у полоні. Це підтверджується звітом Міжнародного Комітету Червоного Хреста (МКЧХ) про діяльність у СРСР⁴, у якому вказано, що, незважа-

² Уголовный кодекс РСФСР редакции 1926 года. Москва: Юрид. изд-во НКЮ РСФСР, 1927. 36 с.

³ Приказ № 270 Ставки Верховного Главного командования Красной Армии «О случаях трусости и сдачи в плен и мерах по пресечению таких действий». *1000 dokumente*. URL: https://www.1000dokumente.de/index.html?c=dokument_ru&dokument=0033_obe&object=translation&trefferanzeige=&suchmodus=∓suchbegriff=&t=&l=de (дата звернення: 17.06.2024).

⁴ Report Of The International Committee Of The Red Cross On Its Activities During The Second World War, (1948). Geneva: Imprimerie du "Journal de geneve". Т. 2. URL: [https://archive.org/details/ReportOfTheInternationalCommitteeOfTheRedCrossOnItsActivitiesDuringTheSecondWorldWar/Report%20of%20the%20International%20Committee%20of%20the%20Red%20Cross%20on%20its%20activities%20during%20the%20second%20world%20war%20\(September%201939%20-%20June%201947\)%20Vol.%202/page/n253/mode/2up?view=theater](https://archive.org/details/ReportOfTheInternationalCommitteeOfTheRedCrossOnItsActivitiesDuringTheSecondWorldWar/Report%20of%20the%20International%20Committee%20of%20the%20Red%20Cross%20on%20its%20activities%20during%20the%20second%20world%20war%20(September%201939%20-%20June%201947)%20Vol.%202/page/n253/mode/2up?view=theater) [дата звернення: 17.06.2024]

ючи на нератифіковану Конвенцію 1929 р., Червоний Хрест декларував готовність опікуватися радянськими військовополоненими. Радянська влада погодилася на міжнародну підтримку і створила центр обміну даними в радянському посольстві в Анкарі. Державою-гарантом, яка мала забезпечити безпеку та лікування тим, хто цього потребував, стала Швеція. У жовтні-листопаді 1941 р. сторони конфлікту намагалися домовитися про обмін списками полонених. Однак радянське посольство в Анкарі проігнорувало списки надані представниками ворожих держав, що призвело до зриву процесу обміну військовополоненими (Hoffman J., 1996). Отже, держава відмовилася захищати своїх громадян, які стали бранцями, тому шляхів звільнення у радянських військовополонених було не так багато.

Найменш масовим, за оцінками істориків, є звільнення з полону бійців Червоної армії за рішенням німецької адміністрації. Стратегія нацистської Німеччини на окупованих територіях була вибудована за принципом «розподіляти та володарювати». Одним із ключових документів, що вплинув на долю військовополонених, став наказ генерал-лейтенанта Германа Райнеке (керівника Генерального управління Вермахту, яке було частиною Верховного командування Вермахту (нім. ОКВ), що опікувалося справами військовополонених), підписаний 8 вересня 1941 р. Цей документ був результатом великої інспекційної поїздки по таборах на окупованих територіях і підсумовував та посилював кілька попередніх директив, пов'язаних із поведінкою із військовополоненими на території проведення операції «Барбароса». Згідно з попередніми наказами, визначені етноси (німці, білоруси, представники народів Балтії, румуни, поляки, грузини та фіни) мали утримуватися окремо від загальної чисельності радянських військовополонених. Цей же документ декларував список етносів, які могли бути звільненими з полону. У прискореному порядку на основі спеціальних наказів могли бути звільнені етнічні німці, українці, білоруси, румуни, фіни та представники народів Балтії. Частина з перелічених етносів були союзниками нацистської Німеччини, тому підлягали звільненню; народи Балтії за расовою теорією, розробленою етнічним естонцем Альфредом Розенбергом, були спорідненими з арійською расою; українців та білорусів звільняли з полону з метою формування кращого (прийняттого) ставлення населення на окупованих територіях України⁵. Цей фактор взяла на озброєння німецька пропаганда. Аналізуючи окупаційну пресу, доволі часто можна натрапити на замітки, що підтверджують факт звільнення етнічних українців із німецького полону написані в пропагандистському стилі. Прикладом такого матеріалу є замітка «Повернувся я додому»⁶ за авторством О. Трактомира, опублікована в газеті «Вінницькі вісті» 26 жовтня 1941 р., у якій йдеться про враження колишнього червоноармійця про службу в армії та моральний стан після звільнення з полону. У статті «Вертаються з таборів полонені»⁷, опублікованій у газеті «Українські щоденні вісті» у серпні 1941 р., зазначено, що до редакції часто звертаються рідні полонених за допомогою в поверненні бранців додому. Редакція газети рекомендувала читачам звертатися до Українського Червоного Хреста для вирішення даного питання. Дивним є той факт, що МКЧХ не згадує українську філію у звітах за роки Другої світової війни. А підзаголовок до замітки «Правда про німецький полон»⁸, опублікованої вже в липні 1943 р. в «Дніпропетровській газеті», який звучить «Наші земляки – полонені, відпущені з таборів, викривають більшовицьку брехню», говорить сам за себе. Окрім Червоного Хреста, справами українських військовополонених опікувалася також громадська організація «Український центральний комітет» (УЦК). Зокрема, у 1943 р., потребуючи трудових ресурсів, німецька адміністрація дозволила переведення українських полонених на цивільні роботи. УЦК у серпні 1943 р. видав відозву, звернувшись до родин військовополонених, які мали зібрати пакет документів для звільнення рідного з полону (Лисенко Є., 2008, с. 89–90).

⁵ Anordnungen für die Behandlung sowjetischer Kriegsgefangener in allen Kriegsgefangenenlagern. 1000 dokumente. URL: https://www.1000dokumente.de/index.html?c=dokument_de&dokument=0090_gef&object=facsimile&st=&l=de (дата звернення: 19. 06. 2024).

⁶ Трактомир О. Повернувся я додому (Зі щоденника військовополоненого). *Вінницькі вісті*. 1941. 26 жовт. С. 2.

⁷ Вертаються з таборів полонені. *Українські щоденні вісті*. 1941. 24 серп. С. 5.

⁸ Островський Є. Правда про німецький полон. *Дніпропетровська газета*. 1943. 27 лип. С. 1.

Нестача кадрів була характерна не лише для промисловості та сільського господарства. Із 1943 р. звільнених військовополонених стали залучати як «добровільних» помічників для охорони полонених зайнятих на примусових роботах та в таборах. Прикладом може бути справа Тихона Рабакон. У проханні, яке будівнича фірма направила до київської комендатури, зазначалося: «...Тихон Рабакон був звільнений з полону наприкінці минулого року через його українську національність і хорошу поведінку і був наданий нам для роботи та охорони в головному таборі»⁹.

Окрім звільнення з полону за національною ознакою, був ще один шлях отримати свободу – звільнення за станом здоров'я. Для прикладу приведемо свідчення з протоколу допиту сержанта 431-го штурмового авіаполку В. Г. Клімова, які він дав у відділі контррозвідки Народного комісаріату оборони Подольського спецтабору № 174 15 липня 1943 р.¹⁰ Він свідчив, що після отриманого поранення під Вовчанськом у червні 1942 р. його було направлено в санітарну частину табору для військовополонених на Холодній Горі на Харківщині, а у вересні переведено в барак для інвалідів. За свідченнями червоноармійця, із полону його було звільнено наприкінці вересня 1942 р. після рішення німецького лікаря.

Червоноармійці, які були звільнені з полону, отримували документ про звільнення (нім. Entlassungsausweis), який надавав їм право перебувати на окупованих територіях за таких умов: військовополонений мав утримуватися від ворожих дій проти вермахту; мав якнайшвидше дістатися до місця проживання та впродовж восьми днів з'явитися до найближчої комендатури; будь-які переміщення дозволялися лише з відома німецької адміністрації; колишній полонений мав здати амуніцію та форму і носити Entlassungsausweis завжди із собою для пред'явлення за запитом¹¹.

На жаль, політика німецької окупаційної адміністрації щодо звільнення полонених була нетривалою. Уже з листопада 1941 р. відпущення військовополонених майже не відбувалося. Причину зміни політики можна знайти у документі групи армій «Південь» від 27 жовтня 1941 р. У ньому зазначено, що видача Entlassungsausweis згортається, оскільки чимало звільнених полонених долучаються до партизанських загонів (Мягкий М., 2015, с. 105).

У подальшому звільнення з полону можна було організувати лише за умови позбавлення статусу військовополоненого, що найчастіше відбувалося за співпраці з окупаційними військами. Наприклад, розглянемо свідоцтво про звільнення військовополоненого Миколи Бохана, у якому як причину звільнення вказано «українець, доброволець»¹². У цій же справі знаходимо і присягу, підписану М. Боханом: «Я зобов'язуюсь віддано виконувати свої службові обов'язки і підкорювати наказам мого начальника. Я зобов'язуюсь також боротися з більшовизмом і як хоробрий солдат готовий кожену хвилину віддати своє життя на боротьбу з більшовизмом»¹³.

За даними українських істориків (Пастушенко Т., 2018; Лисенко Є., 2008, с. 92), кількість звільнених із полону радянських солдатів за період із червня 1941 р. по січень 1945 р. оцінюється від 533 до 823,2 тис осіб. Розуміючи, що звільнення мало ймовірно, військовополонені червоноармійці брали долю у свої руки та намагалися втекти з полону за будь-якої нагоди.

Згідно з Конвенцією 1929 р., втеча з полону вважалася природним бажанням полонених і не повинна була призводити до фізичних покарань, а у випадку дисциплінарних заходів – не перевищувати 30 днів ув'язнення, не зашкоджуючи життю та здоров'ю втікача. Окрім того, певні дії полонених під час спроби втечі, якщо вони були зумовлені життєвою необхідністю,

⁹ Nachfrage nach Tichon Rabakon aus Tanskoe. 17 December 1942. Центральний державний архів вищих органів влади (далі – ЦДАВО). Ф. 3676. Опис 4. Спр. 309. Арк. 71.

¹⁰ Протокол допроса В. Г. Климова, сержанта 431-го штурмового авіаполка, в отделе контрразведки НКО Подольского спецлагеря №174. 15 лип. 1943 р. Перм. государственный архив социально-политической истории (далі – ПГАСПИ). Ф. 645/3. Спр. 337. Арк. 2, 2 об.

¹¹ Entlassungsausweis №46777/8. 23 October 1942. ЦДАВО. Ф. 3676. Опис 4. Спр. 319. Арк. 10-10 зв.

¹² Свидетельство об освобождении из плена № 46777/8. 23 жовт. 1942 р. ЦДАВО. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 319. Арк. 5.

¹³ [Текст присяги]. 7 листоп. 1942 р. ЦДАВО. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 319. Арк. 8.

також не мали каратися відповідно до кримінального законодавства. Проте німецьке командування ігнорувало ці міжнародні норми, рекомендуючи солдатам вермахту застосовувати підвищену жорстокість та навіть стріляти у втікачів без попередження. Утримання значної кількості радянських полонених було складним завданням для ОКВ. Нелюдські умови проживання, жорстоке ставлення охоронців, хронічна нестача їжі та води спричиняли численні спроби втеч.

Аналізуючи донесення в поліцію безпеки (SD), спогади в'язнів табору Маутхаузен, протоколи допитів колишніх військовополонених представниками підрозділу контррозвідки Народного комісаріату оборони СРСР «Смерть шпигунам!» (СМЕРШ), можемо констатувати, що варіантів втекти з полону було багато, однак, як зазначає сержант 830-го артилерійського полку 305-ї стрілецької дивізії під час допиту в особливому відділі НКВДС 65-ї Червонопрапорної стрілецької дивізії 6 жовтня 1942 р., «...наші військовополонені в більшості налаштовані тікати, але бояться»¹⁴.

Одним із найбільш поширених варіантів позбавитися полону стала втеча з місця примусових робіт. У фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО) збереглися численні донесення з різних міст для поліції безпеки і служби безпеки (SD), які містять донесення комендатур таборів військовополонених щодо обставин втеч та подання у розшук червоноармійців. Зокрема, зустрічаємо такі випадки: втеча з кузні через отвір у стіні¹⁵, втеча з робочої команди під час ремонтних робіт на Південному мосту в Києві¹⁶, втеча із залізничних ремонтних майстерень¹⁷, втеча з денної робочої команди під прикриттям картопляного поля¹⁸, втеча під час очищення Дніпра¹⁹, втеча під час випасання коней²⁰, втеча під час розподілення продуктів на робочому місці²¹, втеча з робіт на залізниці²² та чимало інших.

За свідченнями колишніх військовополонених, найлегше було втекти саме під час роботи, адже охоронців було мало й їхня увага розсіювалася, оскільки полонені були задіяні на різних локаціях, а також міг допомогти рельєф місцевості. У звітах про втечі часто вказувалася недостатня кількість конвоїрів і, навіть випадки, коли у самому тексті звіту зазначалося, що охоронців не слід карати, оскільки їх було замало для ефективного нагляду. Також позитивним моментом утечі з місця примусових робіт була ймовірність допомоги місцевого населення як на окупованій території Радянського Союзу, так і на території райху. Так, за свідченнями червоноармійця Л. Г. Красноперова, які він дав в особливому відділі Горохівецького табору спецпризначення, у січні 1942 р. військовополонених було розквартировано серед місцевого населення Калінінської області. Домовившись із господинею, бранцю вдалося втекти²³. Кримінальна справа проти двох жительок Східних Судетів Ельзи та Герти Штах порушена через допомогу радянським військовополоненим, які здійснили втечу²⁴.

Утечі з таборів були не такими частими, але більш масовими, оскільки самому втікати було набагато важче, тому в'язні зазвичай намагалися знайти того, із ким можна було організувати

¹⁴ Протокол допроса П.Е. Ежова, сержанта 830-го артиллерийского полка 305-й стрелковой дивизии, в особом отделе НКВД 65-й Краснознаменной стрелковой дивизии. 6 жовт. 1942 р. *ПГАСПИ*. Ф. 645/3. Спр. 246. Арк. 2–9 зв.

¹⁵ Донесение о побеге № 58. 13 берез. 1943 р. *ЦДАВО*. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 119. Арк. 3–4.

¹⁶ Донесение о побеге №57. 11 берез. 1943 р. *ЦДАВО*. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 119. Арк. 156.

¹⁷ Донесение о побеге №144. 2 верес. 1943 р. *ЦДАВО*. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 119. Арк. 180–181.

¹⁸ Донесение о побеге №130. 5 серп. 1943 р. *ЦДАВО*. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 119. Арк. 191.

¹⁹ Донесение о побеге. 8 лип. 1942 р. *ЦДАВО*. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 275. Арк. 7.

²⁰ Донесение о побеге. 12 лип. 1942 р. *ЦДАВО*. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 275. Арк. 9.

²¹ Донесение о побеге № 218. 4 жовт. 1942 р. *ЦДАВО*. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 275. Арк. 173.

²² Донесение о побеге № 200. 24 верес. 1942 р. *ЦДАВО*. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 275. Арк. 31; Meldung über die Flucht 2 sow. russischer Kriegsgefangenen. 25 July 1944. *ЦДАВО*. Ф. 3676. Опис 4. Спр. 320. Арк. 4.

²³ Опросный лист Л.Г. Красноперова, рядового отдельной моторавдывательной роты 379-й стрелковой дивизии, составленный в особом отделе Гороховецкого лагеря спецназначения. 20 берез. 1942 р. *ПГАСПИ*. Ф. 645/3. Спр. 395. Арк. 1–2 зв.

²⁴ Materialien des Ermittlungsverfahrens zu den Vorwürfen von Stach Elsa, Stach Hertha und Tempus Johann und anderen im Zusammenhang mit russischen Kriegsgefangenen. 11 July 1944. *ЦДАВО*. Ф. 3676. Опис 4. Спр. 379. Арк. 1–170.

втечу²⁵ (Пастушенко Т., 2019, с. 247). У таборі зазвичай перебувала більша кількість охоронців, до того ж про спробу втечі могли доповісти капо та добровільні помічники адміністрації табору²⁶. Для вдалої втечі полоненим потрібно було зібрати багато інформації, інструментів, одягу, що зумовлювало залучення більшої кількості втікачів.

У перший рік війни на Східному фронті спостерігалася значна кількість утеч із таборів унаслідок швидкого переміщення лінії фронту, великої кількості полонених та відсутності належних охоронних споруд у пересильних таборах – дулагах. Це створювало умови для втечі невеликими групами. Про ситуацію, яка склалася восени 1941 р., згадує Володимир Галяпа, солдат трофейно-санітарної команди 667-го стрілецького полку 218-ї стрілецької дивізії 18-ї армії Південного фронту: *«Німці були вже звичні до того, що вони брали в полон десятками тисяч наших людей. Не обшукали»* (Смірнова В., 2019, с. 63). Ще однією причиною, яка мотивувала в'язнів шукати собі спільників для втеч, була суто прагматична обставина – спільників могли затримати швидше, ніж самого організатора втечі. Такий випадок знаходимо в протоколі допиту Г. О. Саннікова, старшого сержанта 124-ї експлуатаційної роти зв'язку 39-ї армії: *«... я проліз першим, але двом іншим не довелося пролазити, тому що вони були помічені вартовим, який відкрив вогонь»*²⁷.

Під час аналізу протоколів допитів колишніх бранців ми зіткнулися з неймовірним випадком, про який свідчив А. П. Масленіков, лейтенант 220-го гвардійського транспортно-авіаційного Сталінградського Червонопрапорного полку. Він зазначив, що групі офіцерів, у числі яких був і він сам, допоміг утекти з полону одягнений у форму німецького капітана радянський перебіжчик Олександр Захарченко. Останній підготував документи про переміщення полонених червоноармійців під приводом вербування в козачі проницькі частини, за допомогою яких полонені отримали дозвіл залишити територію табору. Після втечі група бранців зустрілася з поплічником О. Захарченка, який передав німецьку форму, що дало їм змогу заночувати в німецькому гуртожитку (!). Використовуючи дане прикриття, полоненим удалося дістатися до лінії фронту, де вони і зустрілися з радянською контррозвідкою²⁸.

Збільшення випадків масових утеч призвело до того, що нацистське керівництво ОКВ разом із Державною таємною поліцією (RSHA) пішли на ще один військовий злочин. У літературі ці дії відомі під назвою Kugel Befehl (Наказ «Куля»), який найбільше торкнувся полонених офіцерів Червоної армії. Згідно із цим наказом, офіцери-втікачі мали позбавлятися статусу військовополоненого, передаватися в підпорядкування відділенню RSHA – SS та знищені в таборі смерті Маутгаузен. Такі бранці отримували позначку «К» на одяг та зазвичай ліквідувалися пострілом у потилицю за допомогою прихованого механізму в медичному кабінеті (Kaltenbrunner M., 2016, с. 28–29). Але кожна дія викликає протидію. Із часом бранці зрозуміли призначення «лікарського будиночку», у якому розташовувався медичний кабінет, та підготували найбільшу втечу з табору смерті. У ніч із 1 на 2 лютого 1945 р. група в'язнів, орієнтовно 500 осіб, за попередньою домовленістю здолали охорону та вирвалися за межі табору. Пошукова операція отримала цинічну назву Mühlviertel Hasenjagd (Полювання на зайців у Мюльфіртелі), та за звітом SS після її завершення всі втікачі, окрім 17–19 осіб, які врятувалися, були вбиті (Kaltenbrunner M., 2016, с. 47).

²⁵ Из протокола допроса Н. Ф. Катаева, рядового 502-й автотроты 368-й стрелковой дивизии, в Пермско-Сергинском РО МГБ Молотовской области. 28 сич. 1947 р. ПГАСПИ. Ф. 645/3. Спр. 2373. Арк. 2 зв. – 5; Протокол допроса П. Е. Ежова, сержанта 830-го артиллерийского полка 305-й стрелковой дивизии, в особом отделе НКВД 65-й Краснознаменной стрелковой дивизии. 6 жовт. 1942 р. ПГАСПИ. Ф. 645/3. Спр. 246. Арк. 2–9 зв.

²⁶ Протокол допроса И. И. Сивова, рядового мотопехотного полка, в УНКГБ по Камчатской области Хабаровского края. 20 листоп. 1945 р. ПГАСПИ. Ф. 645/3. Спр. 4148. Арк. 5–7.

²⁷ Протокол допроса Г. А. Санникова, старшего сержанта 124-й эксплуатационной роты связи 39-й армии, в 4-м отделе контрразведки «Смерш» 38-й армии. 10 лют. 1945 р. ПГАСПИ. Ф. 645/3. Спр. 4074. Арк. 4–6.

²⁸ Протокол допроса А. П. Масленникова, лейтенанта 220-го гвардейского транспортно-авиационного Сталинградского Краснознаменного полка, в отделе контрразведки «Смерш» 22-ой авиационной дивизии 4-й гвардейской армии Украинского фронта. 19 квіт. 1945 р. ПГАСПИ. Ф. 645/3. Спр. 3084. Арк. 14–18.

Ще однією можливістю втекти від жахів полону був процес етапування. Переміщення бранців на початкових етапах здійснювалося переважно величезними пішими колонами до місць утримання, оскільки переміщення полонених на територію райху було заборонено. Під час таких маршів охорона мала право стріляти без попередження, тому втекти за таких умов було занадто ризиковано. Із початком транспортування полонених на територію райху можливостей отримати свободу стало більше. Етапування відбувалося переважно потягами. Зупинки на невеликих станціях відкривали шляхи для втечі. Зі спогадів полонених²⁹ (Пастушенко Т., 2019 сс. 131, 144, 147), найбезпечнішим рішенням було зістрибнути з потягу, коли він уже проїхав стрілочну будку, але ще не набрав швидкість. Такі втечі досить часто були невдалими, оскільки втікачі не орієнтувалися на місцевості та їх швидко повертали в місця утримання.

Німецький полон став випробуванням для кожного бійця: для когось він тривав лише кілька днів, а для декого – роки. Антигуманна нацистська політика значно вплинула на умови утримання радянських бранців у таборах. Однак непослідовність цієї політики зумовила різні етапи поводження з полоненими солдатами РСЧА: початкове загравання з національними ідеями призвело до звільнення певних етнічних груп із полону; потреба в робочих руках – переміщення полонених на територію Німеччини, що дало змогу бранцям тікати під час етапування; поразки райху на фронті – вербування червоноармійців, до збройних формувань під прапорами вермахту, що стало ще однією можливістю позбутися жахів полону. Процеси звільнення радянських бранців із німецького полону союзними військами та Червоною армією в 1945 р., репатріації та фільтрації бранців можуть бути темами подальших досліджень.

Список використаних джерел та літератури

Баришполець (Лобода) М., 2018. «Довга дорога додому»: доля радянських військовополонених у спогадах. *Сторінки воєнної історії України*. Вип. 18. 200–224.

Гальчак С. Д., 2009. Політика німецької окупаційної влади щодо використання робочої сили із загарбаних східних територій у початковий період війни. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. Вип. 15. 102–109.

Король Ю. В., 2000. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941–1944 роках. У: *Безсмертя. Книга Пам'яті України*. Київ: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України». 196–211.

Лисенко Є., 2008. Соціальне становище радянських військовополонених у роки Другої світової війни. У: *Військовий полон та інтернування. 1939–1956. Погляд через 60 років, 2 червня 2006, Київ, Україна*. Київ: Парламентське видавництво. 86–96.

Мягкий М., 2015. Концтабори військовополонених в Україні у 1941–1943 рр. (за документами ЦДАВО України). *Архіви України*. №3. 101–114.

Пастушенко Т., 2018. Радянські військовополонені в Україні та нацистській Німеччині. *Geschichtsportal »Die Ukraine und Deutschland im 20. Jahrhundert «Історичний портал "Україна і Німеччина у 20-му столітті"»*. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <https://www.ukrainianhistoryportal.org/uk/themenmodule/der-zweite-weltkrieg/sowjetische-kriegsgefangene-in-der-ukraine-und-in-deutschland/> [26. 06. 2024].

Пастушенко Т. 2019, Кальтенбруннер М. та Берндл Р. (упоряд). *В'язні з України в концтаборі Маутгаузен: історія та пам'ять*. Київ: Фенікс.

Полуда В. А., 2017. *Становище військовополонених у нацистських таборах на території райхскомісаріату «Україна» та в зоні німецької військової адміністрації (1941–1944 рр.)*. Дис. канд. іст. наук, Науково-дослідний Інститут Українознавства.

Потильчак О. В., 1998. *Трудові ресурси радянських військовополонених та «остарбайтерів» з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни*. ТОВ «Міжнародна фінансова агенція».

Смірнова В., 2019. Про стратегії виживання українських військовополонених у роки другої світової війни (за матеріалами фондозбірні Національного музею історії України у Другій світовій війні. Мемо-

²⁹ Протокол допроса Н. И. Аннушкина, рядового отдельного танкового разведывательного батальона 112-й стрелковой дивизии. 30 септ. 1945 р. ПГАСПИ. Ф. 645/3. Спр. 1040. Арк. 10–11; Агентурное донесение в отдел контрразведки «Смерш» 99-го запасного стрелкового полка 33-й запасной стрелковой дивизии об обстоятельствах пленения и пребывания в плену Н. Г. Савельева. 23 листоп. 1945 р. ПГАСПИ. Ф. 645/3. Спр. 4034. Арк. 6.

ріальний комплекс). Військово-історичний меридіан. №2 (24), 52–70. [Електронний ресурс]: Режим доступу: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/22.07.2019/pdf/VIM_24_2018-52-70.pdf [20. 06. 2024]

Hoffman J., 1996. *Stalins Vernichtungskrieg 1941–1945*. München: Verlag für Wehrwissenschaften. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <https://archive.org/details/stalinsvernichtu0000hoff/page/4/mode/2up> [22. 06. 2024]

Kaltenbrunner M., 2016. Flucht aus dem Todesblock. Der Massenausbruch sowjetischer Offiziere aus dem KZ Mauthausen und die «Mühlviertler Hasenjagd». Hintergründe, Folgen, Aufarbeitung. *Військово-історичний меридіан*. №1 (11). 28–52. [Електронний ресурс]: Режим доступу: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/05.04.2017/pdf/VIM_11_2016_28-52.pdf [21. 06. 2024]

Otto R., 2019., Keller R. *Sowjetische Kriegsgefangene im System der Konzentrationslager*. Wien: New academic press.

Streit C., 2013. *Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945*. Bonn: JHW Dietz.

Yana Pastukhova

FEATURES OF THE RELEASE OF SOVIET PRISONERS OF WAR DURING THE SECOND WORLD WAR

Prisoners of war are always in a vulnerable position during military conflicts because they are under the complete control of their enemies. It is, therefore, quite understandable that prisoners eagerly anticipate their release and seek any opportunity to hasten this process. During the Second World War, Soviet prisoners of war were among the most vulnerable social groups.

This article analyzes the reasons, circumstances, and mechanisms that allowed captured Red Army soldiers to evade German capture on the Eastern Front during the Second World War. Based on legislative acts, directives, and orders from the highest party and military leadership of the Third Reich and the Soviet Union, the fundamental principles of the treatment policy for Soviet prisoners of war are clarified. The role of public organizations, such as the International Committee of the Red Cross and the Ukrainian Central Committee, in organizing efforts to free prisoners from German captivity is also examined.

The study explores instances of the release of ethnic Ukrainians from captivity, which were the result of a specific policy of the Third Reich during the early stages of the war on the Eastern Front. These measures were intended to gain political leverage in the occupied Ukrainian territories. By analyzing occupation press, the study highlights the German administration's efforts to create a myth of comfortable captivity conditions and to discredit the Red Army and the Bolshevik leadership of the Soviet Union. The reasons for discontinuing the policy of releasing Ukrainians from captivity are also explored.

The work analyzes archival documents that provide evidence of the organization and execution of escapes under various detention conditions: from forced labor sites, during transfers, and from permanent detention facilities. Based on this evidence, the author concludes that the harsh moral and living conditions motivated Soviet prisoners to attempt escape. However, the radical and cruel policies implemented by the detention facility administrations induced fear among the prisoners and suppressed their desire to flee German captivity.

Key words: *archival materials, prisoners of war, World War II, captivity, Soviet censorship, camps, Red Army.*

References

Baryshpolets (Loboda) M., 2018. Dovha doroha dodomu: dolia radianskikh viiskovopolonenykh u spohadakh [The Long Road Home: The Fate of Soviet Prisoners of War in Memories]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*. Vyp. 18. Kyiv. 200–224 (in Ukrainian).

Halchak S., 2009. Polityka nimetskoi okupatsiinoi vlady shchodo vykorystannia robochoi syly iz zaharbanukh skhidnykh terytorii u pochatkovyi period viiny [The Policy of the German Occupation Authorities Regarding the Use of Labor from the Conquered Eastern Territories in the Initial Period of the War]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii*. Vinnytsia. № 15. 102–109 (in Ukrainian).

Korol Yu., 2000. Tragediia viiskovopolonenykh na okupovanii terytorii Ukrainy v 1941–1944 rokakh [The Tragedy of Prisoners of War in the Occupied Territory of Ukraine in 1941–1944] In *Bezsmertia. Knyha Pamiati Ukrainy*. Kyiv: Poshukovo-vydavnytche ahentstvo «Knyha Pamiati Ukrainy». Kyiv. 196–211 (in Ukrainian).

Lysenko Ye., 2008. Sotsialne stanovyshe radianskikh viiskovopolonenykh u roky Druhoi svitovoi viiny [The Social Status of Soviet Prisoners of War During the Second World War. In *Viiskovy polon ta internuvannia*.

1939–1956. *Pohliad cherez 60 rokiv*. 2 June 2006, Kyiv, Ukraine. Kyiv: *Parlamentske vydavnytstvo*. Kyiv. 86–96 (in Ukrainian).

Myahkyi M., 2015 *Kontstably viiskovopolonenykh v Ukraini u 1941–1943 rr. (za dokumentamy TsDAVO Ukrainy)* [Concentration Camps for Prisoners of War in Ukraine in 1941–1943 (Based on Documents from TsDAVO of Ukraine)]. *Arkhivy Ukrainy*. № 3. Kyiv. 101–114 (in Ukrainian).

Pastushenko T. 2018. *Radyanski viiskovopoloneni v Ukraini ta natsystskii Nimechchyni* [Soviet Prisoners of War in Ukraine and Nazi Germany], *Geschichtsportal “Die Ukraine und Deutschland im 20. Jahrhundert” Istorychnyi portal “Ukraina i Nimechchyna u 20-mu stolitti”*. [Online]: Available from: <https://www.ukrainianhistoryportal.org/uk/themenmodule/der-zweite-weltkrieg/sowjetische-kriegsgefangene-in-der-ukraine-und-in-deutschland/> [Accessed: 26. 06. 2024] (in Ukrainian).

Pastushenko T. 2019., Kaltenbrunner, M. and Berndl, R. (ed.). *V'iazni z Ukrainy v kontstabori Mauthausen: istoriia ta pam'iat* [Prisoners from Ukraine in the Mauthausen Concentration Camp: History and Memory]. *Feniks*. Kyiv (in Ukrainian).

Poluda V., 2017. *Stanovyshche viiskovopolonenykh u natsystskykh taborakh na terytorii raikhsomisariatu «Ukraina» ta v zoni nimetskoï viiskovoi administratsii (1941–1944 rr.)* [The Situation of Prisoners of War in Nazi Camps on the Territory of the Reich Commissariat «Ukraine» and in the Zone of German Military Administration (1941–1944)]. PhD thesis. *Naukovo-doslidnyi Instytut Ukrainoznavstva* (in Ukrainian).

Potylchak O. V., 1998. *Trudovi resursy radianskikh viiskovopolonenykh ta «ostarbaityeriv» z Ukrainy u natsystskii viiskovii ekonomitsi v roky Druhoi svitovoi viiny* [Labour Resources of Soviet Prisoners of War and «Ostarbeiter» from Ukraine in the Nazi Military Economy During the Second World War]. *TOV «Mizhnarodna finansova aheantsiia»*. Kyiv (in Ukrainian).

Smirnova V., 2019. *Pro stratehii vyzhyvannia ukrainskykh viiskovopolonenykh u roky Druhoi svitovoi viiny (za materialamy fondozbirni Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy u Druhii svitovii viini. Memorialnyi kompleks)* [On the Survival Strategies of Ukrainian Prisoners of War During the Second World War (Based on the Collection of the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War. Memorial Complex)], *Viiskovo-istorichnyi merydian*. №2 (24). 52–70. [Online]: Available from: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/22.07.2019/pdf/VIM_24_2018-52-70.pdf [Accessed: 20. 06. 2024] (in Ukrainian).

Hoffman J., 1996. *Stalins Vernichtungskrieg 1941–1945* [Stalin's War of Extermination 1941–1945]. München: *Verlag für Wehrwissenschaften*. [Online]: Available from: <https://archive.org/details/stalinsvernichtu0000hoff/page/4/mode/2up> [Accessed: 22. 06. 2024] (in German).

Kaltenbrunner M., 2016. *Flucht aus dem Todesblock. Der Massenausbruch sowjetischer Offiziere aus dem KZ Mauthausen und die «Mühlviertler hasenjagd»* [Escape from the Death Block. The Mass Escape of Soviet Officers from Mauthausen Concentration Camp and the «Mühlviertler Hare Hunt»]. *Viiskovo-istorichnyi merydian*, № (11). 28–52. [Online]: Available from: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/05.04.2017/pdf/VIM_11_2016_28-52.pdf [Accessed: 21. 06. 2024] (in German).

Otto R., 2019., Keller R. *Sowjetische Kriegsgefangene im System der Konzentrationslager* [Soviet Prisoners of War in the Concentration Camp System]. *New academic press*. Wien. (in German).

Streit C., 2013. *Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945* [No Comrades. The Wehrmacht and the Soviet Prisoners of War 1941–1945]. JHW Dietz. Bonn (in German).

УДК 94 (47+57) “1920/1940”: 355.405.7 (045)
DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2024-spec-4>

Позднякова Інна,
кандидатка історичних наук,
доцентка кафедри історії України
та всесвітньої історії,
Центральноукраїнський державний
університет імені Володимира Винниченка
pozdneyakova@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-9256-4633

ТЕМА ВІЙНИ ТА ВІЙСЬКОВА ТАЄМНИЦЯ В РОЗПОРЯДЧІЙ ДОКУМЕНТАЦІЇ РАДЯНСЬКИХ ЦЕНЗУРНИХ ОРГАНІВ 1920–1940-х РОКІВ

Метою дослідження є висвітлення особливостей охорони військової таємниці та відображення воєнної тематики в матеріалах радянських органів, які виконували функцію політичного контролю за інформаційними потоками протягом 1920–1940-х років. Задля досягнення поставленої мети застосовано метод джерелознавчого аналізу, історико-генетичний, проблемно-хронологічний, ретроспективний та аналітичний методи.

Доведено, що цензура була одним з основних засобів політико-ідеологічного контролю в СРСР. З'ясовано, що нормативна база, якою керувалися цензори у своїй роботі, була досить широкою, однак найбільше значення мали спеціальні переліки заборонених для публікації тем, зміст яких указує на політичний характер радянської цензури у цілому. Розглянуто зміст та підходи до упорядкування переліків відомостей, які не підлягали оприлюдненню. Доведено, що список таємниць державної структури розробляли під керівництвом партії. Зазначено, що роки Другої світової війни є особливим періодом в історії радянської цензури, адже в умовах війни охорона державної та військової таємниць набула величезного значення. Аналіз наказів Головліту, які доповнювали та роз'яснювали зміст «Переліку відомостей, що становлять військову та державну таємницю, на воєнний час», дав змогу простежити механізми дозування та висвітлення в потрібному контексті інформації про події на фронті та в тилу. Установлено, що під керівництвом партії система займалась як забезпеченням захисту військових таємниць, так і приховуванням масштабів воєнних катастроф і прорахунків радянського військового командування. Після завершення війни інституції радянської цензури брали активну участь у створенні міфу про «Велику Вітчизняну війну». Архівні матеріали підтверджують, що з бібліотек вилучалася література, яка суперечила сталінським оцінкам війни. Вилучення «небажаної» літератури було складовою частиною процесу насадження сталінської воєнної доктрини й мало підготувати підґрунтя для міфологізації подій німецько-радянської та Другої світової війни в СРСР.

Ключові слова: архівні джерела, військова таємниця, державна таємниця, директиви, Друга світова війна, ідеологічний контроль, радянська цензура.

Державна таємниця – захищені державою відомості, розголошення яких може завдати шкоди її національній безпеці, обороноздатності та іншим життєво важливим інтересам (Сосін О., 2007). Зазвичай секретна інформація охоплює відомості у сфері оборони, економіки, науки і техніки, зовнішніх відносин та державної безпеки.

У демократичних країнах охорона державної таємниці спрямована, передусім, на захист інтересів громадян та національної безпеки держави й регламентується законодавчо. 21 січня 1994 р. в нашій державі було ухвалено Закон України «Про державну таємницю», який із відповідними змінами та доповненнями діє дотепер. Цей документ регулює суспільні відносини, пов'язані з віднесенням інформації до державної таємниці, засекречуванням, розсекречуванням її матеріальних носіїв та охороною державної таємниці з метою захисту національної безпеки України¹.

¹ Закон України «Про державну таємницю». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-12#Text> [25.06.2024].

У країнах з антидемократичними політичними режимами, де панує тотальний контроль за інформаційними потоками, ситуація з охороною державної таємниці дещо інша. Невід'ємними рисами таких режимів є нав'язування суспільству міфу про зовнішню й внутрішню загрозу, мілітаризація та жорстка політична цензура. Влада докладаеть надзвичайних зусиль для збереження своїх таємниць, а будь-яке зазіхання на стабільне існування режиму трактується як підриєв основ державної безпеки.

Не менш ретельно режим охороняє й військові таємниці. Під поняттям «військова цензура» розуміють одну з форм контролю з боку військових та інших державних органів відкритих видів інформації (друкованих, радіо, телебачення, кіно, творів образотворчого мистецтва, експозицій музеїв тощо), а іноді й приватного листування з метою недопущення витоків відомостей, що становлять військову таємницю (інформація військового характеру), що спеціально охороняється державою як різновид державної таємниці (Литвиненко В., 2014, с. 99).

У радянській державі військова цензура часто набувала політичного характеру. Прикриваючись нею, режим приховував правду, визначав і контролював зміст та обсяг масової інформації, виявляв вільнодумців засобом перлюстрації приватної кореспонденції тощо.

Історіографія проблеми представлена науковими розвідками сучасних українських вчених. Так, С. Сегеда простежив роль радянської військової преси в агітаційно-пропагандистській роботі протягом 1941–1944 рр. (Сегеда П., 2011). В. Литвиненко та В. Огороднік на основі значного обсягу архівних матеріалів дослідили роботу відділів військової цензури та політичного контролю НКВС-НКДБ СРСР у Червоній армії та Військово-морському флоті в період із кінця 1930-х років до середини 1946 р. (Литвиненко В., 2014).

Дослідженню історичного підґрунтя становлення та розвитку системи захисту державної таємниці в Радянській Україні в 1919–1954 рр. присвячено дисертаційне дослідження В. Ворожко. Автор проаналізував нормативно-правові акти цього періоду щодо організації захисту секретної інформації та дослідив цензурні обмеження, пов'язані із захистом державної таємниці (Ворожко В., 2015).

У роботі Т. Романенко увагу зосереджено на виявленні особливостей функціонування радянської преси в Українській СРСР на початку Другої світової та в роки німецької окупації (Романенко Т., 2013). Авторка доходить висновку, що преса в СРСР, зокрема в УРСР, у роки Другої світової війни працювала на потреби фронту, забезпечуючи ідеологічну підтримку радянської влади в тилу й на окупованих територіях.

Статтю О. Федотової присвячено висвітленню основних напрямів діяльності органів цензури УРСР щодо збереження державної таємниці в пресі другої половини 1940-х років. Авторка резюмує, що у цей час нагляд за збереженням державної таємниці в пресі став одним із головних напрямів роботи органів контролю. Основною вимогою діяльності цензорів було забезпечення відповідності преси ідеологічним канонам (Федотова О., 2021).

Норми та рішення цензурних органів московського центру поширювалися на весь СРСР, зокрема й на територію радянської України. З огляду на це, у своєму дослідженні ми змушені звернутися до робіт російських дослідників, зокрема тих (Батулін П., 2012; Зеленов М., 2012; Куренков Г., 2016), де опрацьовано частину документів, які зберігаються у центральних архівах російської федерації. Уміщені в них матеріали критично проаналізовано й переосмислено з позицій сучасної історичної науки. Зокрема, дослідник Г. Куренков дослідив заходи та взаємодію партійних і державних установ щодо захисту військової та державної таємниць із червня 1941 р. до осені 1942 р. Необхідно зазначити, що автор послуговується гранд-нарративом «Велика Вітчизняна війна», який виник як складова частина пропагандистського міфу про «велику Перемогу» і на якому московський режим досі вибудовує свої імперські ідеологеми. Водночас уміщені в статті архівні матеріали, розглянуті поза контекстом згаданого нарративу, дають змогу з'ясувати, як вище партійне керівництво використовувало військову та державну таємницю для забезпечення стабільності режиму.

Окремо слід виділити монографію доктора історичних наук, старшого наукового співробітника Центру діаспори при Тель-Авівському університеті, керівника проєкту «Історія євреїв Білорусі» Л. Сміловицького, у якій розглянуто змістове наповнення поняття «державна таємниця» на прикладі післявоєнної Білоруської РСР (Сміловицкий Л., 2015).

Мета дослідження полягає у висвітленні особливостей охорони військової таємниці та відображення воєнної тематики в матеріалах радянських органів, які виконували функції політичного контролю за інформаційними потоками протягом 1920–1940-х років.

Від початку приходу більшовиків до влади політична цензура стала одним з елементів контролю більшовицького керівництва за всіма сферами життя суспільства. На етапі утвердження радянської влади переважала нецентралізована, юридично не узаконена, але досить жорстка цензура. Політичних опонентів піддавали суду Револьюційного трибуналу друку, широко використовували економічні підстави для закриття опозиційних видань, позбавляючи їх поліграфічної бази. Саме ж уведення обмежень на свободу слова та друку обґрунтовувалося діями «на благо трудящих».

Одними з перших у формуванні системи цензорського контролю стали органи військової цензури. Якщо спочатку діяльність зосереджувалася здебільшого на контролі за інформацією військового характеру, то з часом їхні функції значно розширилися. Військовою таємницею поступово ставали відомості, що могли негативно вплинути на внутрішнє становище республіки. Ці функції перетиналися із завданнями органів держбезпеки, які були тісно пов'язані з правлячою партією, фактично виконували її замовлення.

Час показав, що практика видання розрізаних інструкцій та циркулярів протягом перших років існування радянської влади була не досить ефективною: до друку все ж таки потрапляла «небажана» інформація. До того ж інструкції визначали лише характер інформації, котру не слід поширювати, як-от: ворожість до радянської влади, буржуазна мораль, ідеалістична спрямованість тощо. На практиці ж усе залежало від загальнокультурного рівня цензора й того, як він осмислить та оцінить друкований матеріал, тоді як цензура є явищем суспільно-політичним і не може здійснюватися на основі лише особистих міркувань чи вподобань цензорів. Через це виникла потреба у створенні нормативних документів, які мали детально регламентувати усе те, що не варто було дозволяти до друку. Циркуляри почали об'єднувати у спеціальні переліки відомостей, що становлять таємницю та заборонені до поширення з метою охорони політико-економічних інтересів. Це був основний документ, яким керувалися цензори у своїй роботі.

Уявлення про підходи влади до ідентифікації тієї чи тієї інформації як державної таємниці у цілому та військових статей зокрема дає систематизований «Перелік відомостей, що становлять таємницю та не підлягають поширенню» (далі – «Перелік...»), затверджений Постановою Ради народних комісарів (далі – РНК) РСФРР від 13 жовтня 1921 р. Перелік складався з трьох розділів (глав). *Перша глава* містила частину А (17 пунктів «В мирний час») та частину Б (9 пунктів «У воєнний час»). Вона фіксувала відомості військового характеру, що не підлягали розголошенню в мирний та воєнний часи. До таких віднесено матеріали цивільного змісту, що мали стратегічне значення: про надійність і здатність до перевезень залізничних шляхів; про облаштування та роботу телефонних ліній; про мобілізацію цивільних закладів тощо. *Друга глава* містила матеріали економічного, торговельного характеру, а саме: про стан золотого та срібного фонду; про валютні курси щодо радянських грошей за кордоном; імпортні та експортні плани та ін. *Третя глава* регламентувала порядок оприлюднення відомостей, які зазначалися в другій главі цього «Переліку...» (Зеленов М., 2012, с. 146).

Перелік мав секретний характер. Після затвердження РНК він був зафіксований серед наказів Револьюційної військової ради Республіки (РВРР) № 2829/475 та наказів Всеросійської надзвичайної комісії з боротьби з контрреволюцією і саботажем (ВНК) № 345 від 17 жовтня 1921 р. Окрім переліку, у наказі ВНК були й інші інструкції, зокрема «Табель відомостей, що вилучаються з поштово-телеграфної кореспонденції», який містив 25 пунктів. Серед іншого,

«Табель...» приписував вилучати відомості про формування, чисельність, озброєння та пересування Червоної армії, про укріплення, їхні проекти, місця знаходження військових складів, про суттєві недоліки в забезпеченні військовослужбовців продовольством, спорядженням та обмундируванням; відомості про значні втрати, украй негативні політичні настрої, моральну деградацію в частинах, про негативні відносини червоноармійців і командного складу, про порушення дисципліни та дезертирство (Батулин П., 2012, с. 162–163).

Протягом жовтня–листопада 1922 р. було розроблено проєкт нового «Переліку відомостей, що становлять таємницю та не підлягають поширенню», схвалений Оргбюро ЦК 14 грудня 1922 р. Однак створення СРСР викликало необхідність уніфікації та кодифікації нормативно-правових актів. У травні 1923 р. Секретаріат ЦК знову взявся за оновлення «Переліку...», який після розгляду РНК СРСР набув чинності 1 липня 1923 р. Його зміст доповнили кількома військовими статтями, а саме: про військово-морський бюджет, про резервні частини та підготовку резервістів. Утім, цей «Перелік...» не схвалило військове відомство, яке наполягало на його перегляді. Після подолання міжвідомчих суперечностей 27 квітня 1926 р. на засіданні РНК СРСР було схвалено оновлений «Перелік...», який складався з 12 пунктів, розділених на три групи. До першої групи віднесли відомості військового характеру, які включали дані про дислокацію частин, ситуацію у збройних силах, мобілізаційні та оперативні плани; відомості про військові замовлення та стан воєнної промисловості; оборонні розробки й документи, що містять інформацію, яка свідчить про стан обороноздатності країни (Зеленов М., 2012, с. 146, 147–148).

Наступний «Перелік відомостей, що становлять державну таємницю» був упорядкований у березні 1936 р. Він складався з 26 розділів (228 статей), а саме: організація та дислокація РСЧА, мобілізаційні та оперативні плани, протиповітряна оборона, бойова техніка та підготовка РСЧА, дисципліна та політико-моральний стан РСЧА, військовий бюджет СРСР, повітряні сили РСЧА, шляхи сполучення та транспорт, зв'язок, військова, хімічна та авіаційна промисловість, цивільний повітряний флот, картографія, геодезія та фільмування, аерофотографування, геологія, гідрогеологія, гідрографія, гідрографічна служба приладів та огорож, метеорологія, гідротехнічні споруди, Головне управління Північного морського шляху, громадські організації, що сприяють обороні країни, військово-санітарна справа, прикордонні та внутрішні війська НКВС (Зеленов М., 2012, с. 152).

У зв'язку з початком німецько-радянської війни 22 червня 1941 р. на території СРСР було введено в дію «Перелік відомостей, що становлять військову та державну таємницю на воєнний час». А 23 червня 1941 р. підготовлені на випадок війни «Додатки до Переліку... на час війни» були направлені Головлітом до ЦК ВКП(б) і РНК СРСР на затвердження (Куренков Г., 2016, с. 84–85).

Пізніше згадані документи були доповнені «Правилами щодо збереження військової таємниці в пресі Червоної армії (на воєнний час)», затверджені 11 лютого 1944 р. «Правила...» склалися з 14 розділів (140 статей) і містили перелік забороненої для оприлюднення інформації щодо мобілізації; відомостей про організацію, штатний, кількісний склад та некомплект людей, машин, тварин, озброєння та спорядження в підрозділах, частинах, з'єднаннях Червоної армії; будь-які дані, за якими можна встановити пункт, район, де знаходяться або будуть знаходитися підрозділ, частина, з'єднання, як на фронті, так і в тилу; матеріали з організації та планування бойової підготовки; усі відомості про дострокові та спеціальні випуски з військових академій, училищ, шкіл, курсів; військово-географічний та статистичний опис театру військових дій; організацію, чисельність партизанських загонів, партизанських частин та з'єднань, кількість та найменування їх озброєння; усі відомості про незадовільний стан дисципліни та політико-морального стану підрозділу, частини та з'єднання: невиконання бойових наказів і розпоряджень, випадки дезертирства, переходу на бік ворога, випадки крадіжок, мародерства тощо².

² Правила по сохранению военной тайны в печати Красной Армии (на военное время). URL: <https://lander.odessa.ua/lib20.php> [07.07.2024]

Із початком німецько-радянської війни критерії цензурних обмежень доповнилися низкою особливих заборон. Так, заборонялося публікувати повідомлення про смерть генералів Червоної армії, відомості про участь медичного персоналу в бойових діях та матеріали про партизанський рух. Будь-які сумніви дозволялося трактувати на користь заборон (Смиловицкий Л., 2015, с. 17).

Також виникла потреба посилити перегляд поштової кореспонденції на предмет розголошення відомостей, що становлять військову таємницю. Із цією метою Державний комітет оборони СРСР 6 липня 1941 р. видав Постанову «Про заходи щодо посилення політичного контролю поштово-телеграфної кореспонденції». Пункт 2-й цього документа зобов'язував НКВС СРСР організувати стовідсотковий перегляд листів і телеграм. Під заборону потрапили персональні дані командирів (ППП, звання, посади), рід військ, характер військових частин і військової діяльності відправника, назви видів і кількості озброєння та бойової техніки. У зв'язку з катастрофічними поразками Червоної армії на фронтах, просуванням вермахту вглиб території СРСР, окупацією Білорусії, України та Криму в травні–липні 1942 р. спеціальним розпорядженням Головного політичного управління РСЧА була накладена заборона в листах і бесідах, зокрема медпрацівників і поранених бійців у шпиталях, описувати реальний стан на фронтах; матеріально-побутове забезпечення військ; становище та настрої цивільного населення (Литвиненко В., Огороднік В., 2014, с. 120–121).

Окрім того, посилювався контроль за військовими друкованими органами. З усіх військових питань Головліт як головний орган радянської цензури взаємодіяв із військовим командуванням. Якщо в цензорів виникали проблеми з публікацією про нестатутні відносини й соціальні проблеми військовослужбовців, то вони зверталися до Головного політичного управління Радянської армії (ГоловПУР). Там був створений відділ друку, який редагував та перевіряв газети «Червона зірка» – провідний друкований орган радянської військової преси, «Радянський воїн» та ін. (Смиловицкий Л., 2015, с. 93). Слід зазначити, що військові газети виходили переважно російською мовою й були ще одним засобом русифікації.

Час від часу військовим цензорам надходили списки озброєння за родами військ, про яке можна чи не можна було писати. Цензори стежили за тим, про які військові частини чи яку зброю йшлося в дописах, регламентувалося навіть те, з якої відстані можна демонструвати зовнішні параметри озброєння. Переважно дозволялося публікувати відомості про вже відому ворогу або застарілу техніку. Наприклад, про танки Т-26, Т-27, Т-28, Т-34, Т-35, Т-37, Т-38, Т-40, Т-60, Т-70, БТ-2, БТ-5, БТ-7, КВ-1, КВ-2 можна було згадувати у відкритій пресі та показувати їх фото, а їхні тактико-технічні дані – лише з грифом «для службового користування» (Куренков Г., 2016, с. 89).

У військових газетах не можна було писати про надзвичайні події, порушення штатної ситуації, нестатутні відносини, крадіжки серед військовослужбовців, порушення моралі тощо. Журналісти були обмежені й у критиці керівного та командного складу. Окружній військовій газеті було дозволено критикувати командира роти чи офіцера, рівного йому за посадою, але не вище. Центральній газеті Міністерства оборони «Червоній зірці» – полковника, але не генерала. На згадку в газеті про офіцерів певного рангу було накладено кількісні обмеження: протягом одного року дозволялося згадати в публікаціях заздалегідь визначену кількість разів командирів рот, батареїв, батальйонів, дивізіонів, полків, заступників командира полку з політичної підготовки, начальників клубів та ін. На думку відповідальних осіб із Генерального штабу, які розробляли ці правила, подібні кроки мали завадити ворогу визначити, скільки у військовому окрузі є окремих рот, батареїв, батальйонів, дивізіонів і полків (Смиловицкий Л., 2015, с. 94).

Дозвіл ГоловПУРУ необхідно було отримати також перед початком зйомок художніх кінофільмів про війну. Якщо зміст сценарію не суперечив заборонним циркулярам, ставили штамп: «Матеріалів, заборонених до публікації військовою цензурою, немає» (Смиловицкий Л., 2015, с. 95).

Секретними вважалися дані щодо поставок за ленд-лізом. Категорично заборонялося писати про транспортні засоби, які прибули з-за кордону до портів СРСР, шляхи їх транспортування, час прибуття, характер вантажу, що перевозиться, та вказувати порт прибуття (Куренков Г., 2016, с. 87). Необхідно, утім, наголосити, що задля утвердження міфів про «Велику Вітчизняну війну» та створення «культу Перемоги» кремлівські пропагандисти тривалий час применшували й продовжують применшувати значення ленд-лізу, який надавали союзники з Антигітлерівської коаліції (насамперед США), проте саме завдяки суттєвій допомозі західних країн Червона армія змогла встояти проти вермахту.

Цензура була невід'ємною складовою частиною радянської бібліотечної політики. Під час чисток бібліотечних фондів оцінці літератури на воєнну тематику приділяли особливу увагу. Матеріали, які зберігаються у Державному архіві Кіровоградської області, підтверджують, що в період із листопада 1943 р. до серпня 1945 р. Кіровоградський облліт – обласний цензурний орган – отримав від Уповноваженого РНК СРСР з охорони військових таємниць у пресі та начальника Головліту низку приписів вилучити з книготорговельної мережі та бібліотек громадського користування такі книги:

1. «Розгром німецьких військ під Москвою» (1942) – причини заборони видання не вказані.³
2. «Іде війна народна»: збірник віршів, пісень, п'єс для колгоспної художньої самодіяльності» (1942) – на с. 162 в останньому куплеті «червоноармійських частушок» згадується Власов (генерал-зрадник)⁴.
3. «Оперативно-тактичні погляди німецького флоту»: збірник статей із німецької воєнно-морської літератури (1941) – вилучити з відкритого користування й передати до спецфонду бібліотек під грифом «Для службового користування»⁵.
4. «Повідомлення спеціальної комісії з розслідування обставин розстрілу німецько-фашистськими загарбниками в Катинському лісі військовополонених польських офіцерів» / російською та польською мовами (1944) – причини заборони видання не вказані.⁶
5. «Наступальні операції Червоної Армії»: збірник статей під редакцією Г. Фролова (1943) – причини заборони видання не вказані.⁷

З огляду на назви, можна припустити, що вилучення книг було складником процесу насадження сталінської воєнної доктрини як єдино правильної. Знищення або передача до спецховищ «небажаної» літератури підготувало ґрунт для міфологізації подій німецько-радянської та Другої світової війни в СРСР.

Після завершення війни відбулося оновлення довоєнного «Переліку найважливіших відомостей, що становлять державну таємницю», який набув чинності 1 березня 1948 р. Режим, як і раніше, прагнув зберегти військові та економічні секрети, а також попередити поширення інформації, яка не відповідала його ідеологічним настановам. У новій редакції суттєво розширили та доповнили розділ «Військові відомості», зокрема були додані заборони на поширення відомостей про радіолокацію, реактивну техніку, атомну енергію, Арктику тощо (Зеленов М., 2012, с. 154).

Постанова Ради Міністрів СРСР від 1 березня 1948 р. зобов'язувала міністерства та центральні установи СРСР скласти свої переліки відомостей, що становлять державну таємницю. Відтоді з'являється величезна кількість відомчих переліків. На підставі цієї постанови Головліт, наприклад, випускав «Переліки відомостей, заборонених до опублікування у відкритій пресі та на радіо» (1949, 1958 рр. тощо) (Федотова О., 2021, с. 146).

Окремий розділ відомчого переліку Головліту 1949 р. під назвою «Відомості про Вітчизняну війну» містив список заборонених до друку у відкритій пресі даних. У такий спосіб цензура

³ Державний архів Кіровоградської області (далі - ДАКіроО). Ф. 3056. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 3.

⁴ ДАКіроО. Ф. 3056. . Оп. 2. Спр. 2. Арк. 4.

⁵ ДАКіроО. Ф. 3056. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 10.

⁶ ДАКіроО. Ф. 3056. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 9.

⁷ ДАКіроО. Ф. 3056. . Оп. 2. Спр. 2 Арк. 8.

засекретила будь-які відомості чи натяки на дислокацію військових частин, їхні найменування, рід військ. Заборонялося оприлюднювати відомості про військовослужбовців, про характер озброєння, розголошувати плани навчань, рівень боєготовності. Заборонялося публікувати дані, які віддзеркалювали людські втрати, відомості про вплив війни та здоров'я радянських громадян, дані про чисельність інвалідів війни в СРСР у цілому та окремо по союзних республіках. Заборонялося оприлюднення відомостей про втрати озброєння та бойової техніки Збройних Сил СРСР як загальні за весь час війни, так і під час окремих операцій⁸.

Як бачимо, шляхом цензурних обмежень радянська влада активно створювала міф про «Велику Вітчизняну війну», який російська пропаганда активно використовує також у сучасній гібридній війні проти України.

Цей міф мав повністю нівелювати внесок українців у перемогу над ворогом, ігноруючи той факт, що сукупні людські втрати на території України впродовж 1939–1945 рр. включно з військовими й цивільними, оцінюють у 8–10 млн осіб. Загальна кількість мобілізованих за роки війни з території України до Червоної армії становила близько 7 млн. Це становить приблизно 23% від загальної чисельності збройних сил СРСР. Що другий із них загинув, а кожний другий із тих, хто вижив, повернувся інвалідом⁹.

Відповідно до підрахунків Інституту демографії та соціальних досліджень імені Михайла Птухи НАНУ, чисельність населення УРСР за час німецько-радянської війни зменшилася на 10,4 млн осіб: із 42,4 млн станом на 22 червня 1941 р. до 32 млн. на 8 травня 1945 р. Згідно з оцінкою українських істориків, до кінця літа 1941 р. з території України до лав Червоної армії мобілізували 3,2 млн вояків. Українці становили 50% у складі військ так званого Південно-Західного фронту. У 1943–1945 рр. мобілізували ще 4,5 млн осіб. На друге півріччя 1943 р. українці становили 60–80% солдатів у частинах Українських фронтів (Примаченко Я., 2022).

Україна стала ареною кровопролитних боїв із перших днів вторгнення нацистів. Саме на українській території відбулися перші великі бої східного фронту: Волинська танкова битва, операції з оборони Києва, Одеси, Севастополя. Українська земля пережила драму двох великих оточень – Київського та Уманського (Примаченко Я., 2022).

Дослідженням оборонних боїв 6-ї та 12-ї радянських армій улітку 1941 р. в оточенні під Уманню займається К. Москальчук. У статті «Відображення Уманської битви 1941 року в радянській військовій мемуаристиці» авторка доводить, що всі мемуари, які розкривають історію уманського оточення, відповідають чітко обумовленим гранкам радянської історичної науки щодо історії німецько-радянської війни, є ідеологічно «правильними» та увідповіднені з усіма цензурними нормами, які діяли в СРСР (Москальчук К., 2021).

З Україною пов'язані вирішальні битви німецько-радянської війни. Тут було розгромлено 60% сухопутних нацистських військ. У 1943–1944 рр. на українській території відбулося 12 наступальних і дві оборонні операції (Примаченко Я., 2022). І нині, на жаль, залишається панівною радянська концепція бачення війни. Для нас є вкрай важливим переосмислення ключових епізодів війни поза межами цієї концепції. Досить активно у цьому напрямі працює дослідник О. Чорний, який науково обґрунтував той факт, що окрема широкомасштабна баталія на Дніпрі була «загнана» в тінь перемоги Червоної армії під Сталінградом і Курськом, а це, своєю чергою, було результатом упровадження сталінської концепції радянської воєнної доктрини (Чорний О., 2023).

Отже, цензура була одним з основних засобів політико-ідеологічного контролю в СРСР. Роки Другої світової війни стали особливим періодом в історії радянської цензури. Окрім традиційних функцій контролю за інформаційними потоками, великого значення набула охорона державної та військової таємниць.

⁸ Перечень сведений, запрещенных к опубликованию в открытой печати и по радио. Москва: Главлит, 1949. С. 20–22.

⁹ Український інститут національної пам'яті. *Українська Друга світова війна (1939–1945)*. Інфографіка. URL: <https://ww2.uinp.gov.ua/infografika/> [13.07.2024].

Нормативна база, якою керувалися цензори у своїй роботі, була досить широкою, однак найбільше значення мали спеціальні переліки заборонених для опублікування тем, зміст яких указує на політичний характер радянської цензури, дає змогу простежити механізми дозування та висвітлення у «правильному» контексті інформації про події на фронті і в тилу, про бойовий дух червоноармійців тощо.

Під час війни повноваження органів політичної та військової цензури, які спочатку сфокусувалися на контролі за інформацією військового характеру, суттєво розширилися. Радянська система здійснювала як забезпечення захисту військових таємниць, так і займалася приховуванням масштабів воєнних катастроф, спричинених прорахунками військово-політичного керівництва держави. Після завершення війни цензурні органи брали активну участь у створенні міфу про «Велику Вітчизняну війну». Свідомо замовчувалися прорахунки радянського військового командування під час бойових дій, зокрема факти застосування Червоною армією тактики «випаленої землі», трагедії Київського та Уманського котлів. Із бібліотек вилучалася література, яка суперечила сталінським оцінкам війни, її окремих етапів і могла заперечити тезу про «особливу роль росіян у Другій світовій війні».

Список використаних джерел та літератури

- Батулин П., 2012. Перечни военной цензуры 1912–1923 гг. *Ленинградский юридический журнал. Серия: История и археология.* № 4. 152–165.
- Ворожко В., 2015. *Становлення та розвиток системи захисту державних секретів у радянській Україні (1919–1954 рр.)*: дис. канд. іст. наук. Переяслав-Хмельницький.
- Зеленов М., 2012. Военная и государственная тайна в РСФСР и СССР и их правовое обеспечение (1917–1991 гг.). *Ленинградский юридический журнал. Серия: История и археология.* № 1. 143–159.
- Куренков Г., 2019. Защита военной и государственной тайны в первый период Великой Отечественной войны. *Ученые записки Петрозаводского государственного университета.* № 4 (181). 92–99.
- Литвиненко В., 2014. Огороднік В. Відділи військової цензури та політичного контролю НКВС–НКДБ СРСР у Червоній армії та Військово-морському флоті (кін. 1930-х – березень 1946 рр.). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ.* № 1 (42). Київ. 96–343.
- Москальчук К., 2021. Відображення Уманської битви 1941 року в радянській військовій мемуаристиці. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки.* Том 32 (71). № 2. Київ. 169–176.
- Москальчук К., 2021. Журнали бойових дій як джерело вивчення оборонних боїв 6-ї та 12-ї армій влітку 1941 р. *Південний архів (історичні науки).* № 35. Херсон. 31–35.
- Примаченко Я., 2022. Якби не Україна – не було б Перемоги. Що саме Росія бреше про Другу світову? *Локальна історія.* Київ. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/rosiia-breshe-pro-drugu-svitovu-bo-bez-ukrayini-ne-peremogla-b/> [15.07.2024].
- Романенко Т., 2013. Радянська преса в Українській РСР на початку Другої світової війни та в роки нацистської окупації (1939 – перша половина 1943 рр.). *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка.* № 1 (260), Ч. II. 133–143.
- Сегеда П., 2011. Радянська військова преса на території України в роки Другої світової війни. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць.* Випуск 44 (№ 2). Київ. 156–162.
- Смиловицький Л., 2015. *Цензура в БССР: послевоенные годы, 1944–1956.* Ієрусалим.
- Сосін О. *Державна таємниця.* Енциклопедія Сучасної України. Т. 7. Київ. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-26141> [25.06.2024].
- Федотова О., 2021. Діяльність органів цензури УРСР зі збереження державної таємниці в пресі у II половині 1940-х рр. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки.* Том 32 (71). № 3. Київ. 142–148.
- Чорний О., 2023. Битва за Дніпро на сторінках закритих радянських видань з історії німецько-радянської війни. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис.* Чис. 28. Луцьк. 179–189.
- Чорний О., 2023. Битва за Дніпро: політико-ідеологічна складова в історіографії проблеми. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки.* Том 34 (73). № 1. Київ. 271–280.

Inna Pozdniakova

THE TOPIC OF WAR AND MILITARY SECRETS IN THE ADMINISTRATIVE DOCUMENTATION OF SOVIET CENSORSHIP BODIES (1920S–1940S)

The study aims to highlight the peculiarities of military secret protection and the reflection of military topics in the materials of Soviet bodies that performed the function of political control over information flows during the 1920s–1940s. To achieve the set goal, the method of source analysis, as well as historical-genetic, problem-chronological, retrospective and analytical methods, was applied.

It has been proven that censorship was one of the main means of political and ideological control in the USSR. It has been found that the regulatory framework that the censors used in their work was quite broad, but the most important were the special lists of topics prohibited for publication, the content of which indicates the political nature of Soviet censorship as a whole. The content and approaches to organizing lists of information that were not subject to publication have been considered. It has been proven that the list of secrets was developed by state structures under the party leadership. The years of World War II are noted as a special period in the history of Soviet censorship because the protection of state and military secrets became extremely important in wartime conditions. The analysis of Holovlit's orders, which supplemented and clarified the content of the "List of Information Constituting a Military and State Secret for Wartime", made it possible to trace the mechanisms of dosing and coverage of information about events at the front and in the rear in the appropriate context. It has been established that, under the party leadership, the system was engaged in ensuring the protection of military secrets and concealing the scale of military disasters and miscalculations of the Soviet military command. After the end of the war, Soviet censorship institutions took an active part in creating the myth of the "Great Patriotic War". Archival materials confirm that literature that contradicted Stalin's assessment of the war was removed from libraries. The removal of "unwanted" literature was part of instilling Stalin's military doctrine and preparing the ground for mythologizing the events of the German-Soviet War and World War II in the USSR.

Key words: archival sources, military secret, state secret, directives, World War II, ideological control, Soviet censorship.

References

- Batulin P., 2012. Perechni voennoj cenzury 1912–1923 gg. [Lists of military censorship 1912–1923] *Leningradskij juridicheskij zhurnal*. Serija: Istorija i arheologija. № 4. 152–165.
- Vorozhko V., 2015. Stanovlennia ta rozvytok systemy zakhystu derzhavnykh sekretiv u radianskii Ukraini (1919–1954 rr.) [Formation and development of the system of protection of state secrets in Soviet Ukraine (1919–1954)]: dys. kand. ist. nauk. Pereiaslav-Khmelnitskyi. 232 s. (In Ukrainian).
- Zelenov M., 2012. Voennaja i gosudarstvennaja tajna v RSFSR i SSSR i ih pravovoe obespechenie (1917–1991 gg.) [Military and state secrets in the RSFSR and the USSR and their legal support (1917–1991)]. *Leningradskij juridicheskij zhurnal*. Serija: Istorija i arheologija. № 1. 143–159.
- Kurenkov G., 2019. Zashhita voennoj i gosudarstvennoj tajny v pervyj period Velikoj Otechestvennoj vojny [Protection of military and state secrets in the first period of the Great Patriotic War]. *Uchennye zapiski Petrozavodskogo gosudarstvennogo universiteta*. № 4 (181). 92–99.
- Lytvynenko V., 2014. Ohorodnik V. Viddily viiskovoi tsenzury ta politychnoho kontroliu NKVS–NKDB SRSR u Chervonii armii ta Viiskovo-morskomu floti (kin. 1930-kh–berezen 1946 rr.) The department of military censorship and political supervision of NKVD–NKGB of the USSR in Red Army and Navy (the end of 1930th–March 1946)]. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*. № 1 (42). Kyiv. 96–343. (In Ukrainian).
- Moskalchuk K., 2021. Vidobrazhennia Umanskoj bytvy 1941 roku v radianskii viiskovii memuarystytsi [Reflection of the battle of Uman in 1941 in soviet military memoirs]. *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho*. Serija: Istorychni nauky. Tom 32 (71). № 2. Kyiv. 169–176 (In Ukrainian).
- Moskalchuk K. 2021. Zhurnaly boiovykh dii yak dzherelo vyvchennia oboronnykh boiv 6-yi ta 12-yi armii vlitku 1941 r. [Journals of combats as a source of studying defense battles of the 6th and 12th armies in the summer of 1941]. *Pivdennyi arkhiv (istorychni nauky)*. № 35. Kherson. 31–35 (In Ukrainian).
- Prymachenko Ya., 2022. Yakby ne Ukraina–ne bulo b Peremohy. Shcho same Rosiia breshe pro Druhu svitovu? [If it were not for Ukraine, there would be no Victory. What exactly is Russia lying about the Second World War?]. *Lokalna istoriia*. Kyiv. [Online]: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/rosiia-breshe-pro-drugu-svitovu-bo-bez-ukrayini-ne-peremogla-b/> [Accessed: 15.07.2024] (In Ukrainian).
- Romanenko T., 2013. Radianska presa v Ukrainskii RSR na pochatku Druhoi svitovoi viiny ta v roky natsystskoi okupatsii (1939–persha polovyna 1943 rr.) [The Soviet press in the Ukrainian SSR at the beginning

of the Second World War and during the German occupation (1939–first half of 1943)]. *Visnyk LNU imeni Tarasa Shevchenka*. № 1 (260), Ch. II. 133–143 (In Ukrainian).

Sheheda P., 2011. Radianska viiskova presa na terytorii Ukrainy v roky Druhoi svitovoi viiny [Soviet military press on the territory of Ukraine during the Second World War]. *Hileia: naukovyi visnyk. Zbirnyk naukovykh prats*. Vypusk 44 (№ 2). Kyiv. 156–162 (In Ukrainian).

Smylovytskyi L., 2015. Tsenzura v BSSR: poslevoennye hody, 1944–1956 [Censorship in Postwar Belorussia: 1944–1945]. Yerusalym.

Sosin O. Derzhavna taiemnytsia [State secret]. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy*. T. 7. Kyiv. [Online]: <https://esu.com.ua/article-26141> [Accessed: 25.06.2024] (In Ukrainian).

Fedotova O., 2021. Diialnist orhaniv tsenzury URSS zi zberezhenia derzhavnoi taiemnytsi v presi u II polovyni 1940-kh rr. [Activities of the censorship bodies of the Ukrainian SSR to preserve state secrets in the press in the second half of the 1940 s]. *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho*. Serii: Istorychni nauky. Tom 32 (71). № 3. Kyiv. 142–148 (In Ukrainian).

Chornyi O., 2023. Bytva za Dnipro na storinkakh zakrytykh radianskykh vydan z istorii nimetsko-radianskoi viiny [The battle for the Dnipro on the pages of closed soviet publications from the German-Soviet war history]. *Litopys Volyni. Vseukrainskyi naukovyi chasopys*. Chys. 28. Lutsk. 179–189 (In Ukrainian).

Chornyi O., 2023. Bytva za Dnipro: polityko-ideolohichna skladova v istoriografii problemy [The battle of the Dnipro: political and ideological component in historiography]. *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho*. Serii: Istorychni nauky. Tom 34 (73). № 1. Kyiv. 271–280 (In Ukrainian).

УДК 930.1(477):355.425.4:(37.035)

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2024-spec-5>

Присяжнюк Юрій,
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії України,
директор Науково-освітнього центру Українського козацтва,
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького
yu-prysyazhnyuk@ukr.net
ORCID ID: 0000-0001-8324-4681

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ВІЙСЬКОВОГО ВИШКОЛУ В УПА

До розпаду СРСР історіографія Української повстанської армії (далі – УПА) потерпала від надмірної політизації. Окрім іншого, продукуванню авторами неякісного наукового продукту сприяла слабкість критичного підходу. У 1990-х роках унаслідок переміни політичної кон'юнктури та інших чинників українські історики отримали змогу творити набагато якісніші наукові наративи. Невдовзі побачили світ публікації, виконані на засадах сучасного світового (європейського) історіописання. Інтересом до цих інноваційних змін в історіографії мотивована підготовка цієї статті.

Із метою запропонувати більш якісний аналіз історіографічного доробку українських дослідників останніх десятиліть автор зосередив увагу не на боротьбі УПА загалом, а на помітно вужчій проблемі – військовому вишколі, без якого не може функціонувати жодна мілітарна структура.

Об'єктивний аналіз/синтез української історичної науки засвідчив, що в сучасній історіографії найбільший внесок у дослідження військового вишколу в УПА зробили І. Патриляк, О. Понипалюк, І. Омельченко, Д. Веденєєв, Г. Биструхін, В. Тимків, В. В'ятрович, І. Дрогобицький та ін. Окремо варто наголосити на дисертаційному доробку А. Сухих і В. Прокопова, що були захищені в 2019 р.

Військовий вишкіл в УПА українському керівництву довелося здійснювати в Україні несприятливих умовах ворожої окупації. Ключову роль вони відводили тактиці ведення партизанської війни. На це була спрямована діяльність усієї мережі вишкільних закладів. Пропонуючи такі висновки, автори особливо наголошують на проблемах організації, кадрового й методичного забезпечення функціонування старшинських і підстаршинських шкіл, також на якості підготовки командирів (з урахуванням індивідуального рівня та інших обставин їхньої підготовки).

Ключові слова: повстанський рух, Українська повстанська армія (УПА), військовий вишкіл, ОУН, Друга світова війна, історіографія.

Актуальність теми військового вишколу в контексті створення, функціонування та еволюції УПА зумовлена багатьма обставинами. Сукупно їх доречно пояснювати серйозними проблемами у царині теоретико-методологічних засад та очевидною недостатністю тематичних студій, що особливо помітно спостерігалось на момент проголошення державної незалежності України в 1991 р.

Як відомо, УПА належала одна з ключових ролей у протистоянні ворогам українського національного самовизначення під час Другої світової війни. Те, що ця мілітарна потуга кинула виклик найбільшим імперським режимам – більшовицькому й нацистському, – було беззаперечним свідченням значного бойового потенціалу повстанців. Проте сили були надто нерівними. Навіть для ведення партизанської боротьби нерідко бракувало найнеобхіднішого. Системне ж поповнення лав УПА вояками могло відбуватися чи не виключно на основі продуманої підготовки військових кадрів, тягар якої лягав на плечі лідерів руху. Із цього приводу В. В'ятрович зазначає, що протягом 1941–1942 рр. отаман УПА «Поліська січ» Тарас Боровець «не приділяв належної уваги питанням ... додаткового навчання вояків (В'ятрович В., 2013, с. 239). Згодом життєво затребуваними елементами спільної боротьби стали вишкільні

сотні й курені, старшинські та підстаршинські школи. Ця розвідка присвячена історіографічному аспекту підготовки професійних бійців, а надто командирських кадрів для повстанської армії, що гарантувало її боєздатність.

Протягом першої чверті ХХІ ст. наукові студії з історії УПА поповнилися низкою оригінальних досліджень. Серед них чільне місце належить тим із них, у яких йдеться про раніше мало з'ясовану проблему – організацію та військовий вишкіл. Конструктивністю й продуктивністю характеризуються напрацювання І. Патриляка, О. Понипаляка, І. Омельченка, В. Тимківа, Д. Веденєєва, Г. Биструхіна, В. В'ятровича, Р. Забілого, І. Дерев'яного та ін.

Проведений аналіз сучасного українського історіографічного простору проблематики УПА дає підстави стверджувати, що значення військового вишколу в історії українського визвольного руху було надважливим, але воно ще недостатньо висвітлене в науковій літературі. Здебільшого автори обмежують свої наративи самим фактом, що «тисячі юнаків і дівчат ... «йшли до лісу» захищати Україну», але набагато рідше пишуть про те, як вони, так би мовити, із цивільних людей ставали військовими (В'ятрович В., 2021, с. 183). У цьому контексті особливої уваги привертає низка останніх публікацій О. Никифорова.

Крізь призму здобутків та спірних дискусійних вузлів сучасної української історіографії автор прагне проаналізувати проблему військового вишколу в УПА в період Другої світової війни.

Віднедавна дослідження процесу створення системи військового вишколу УПА, визначення його ролі та функцій у структурі повстанської армії, виокремлення різних аспектів діяльності основних типів військового вишколу перебувало в орбіті наукових пошуків відразу кількох українських науковців (Тимків В., 2013, с. 121). Пріоритетно йдеться про вишкільні сотні й курені, старшинські та підстаршинські школи, їхню організаційну структуру, завдання, методи військової підготовки й ідеологічної роботи серед особового складу.

Так, професійному військовому вишколу присвячено низку фахових публікацій І. Патриляка. Про цю проблему йдеться в його ґрунтовній монографії «Військова діяльність ОУН (Б) у 1940–1942 роках», де дано поглиблену характеристику організаційним та інших заходам щодо формування мережі вишкільних таборів і курсів, їх змістовного наповнення (Патриляк І. К., 2004). Принагідно вчений проаналізував оунівські матеріали про саму потребу створення осередків вишколу. Також у наукових публікаціях І. Патриляка знайшлося місце докладному висвітленню проблем матеріально-технічного, житлового, продовольчого, медичного забезпечення старшинських і підстаршинських шкіл УПА протягом 1943–1944 рр. Зокрема, у статті «Щоденний хліб» курсантів УПА...» історик на основі комплексного залучення масиву джерел подав розлогу характеристику облаштування вишкільних таборів, бойового стану та озброєння старшинських і підстаршинських шкіл, визначив низку гострих проблем, що стояли перед армійським керівництвом. До таких він зарахував безперервне забезпечення боєприпасами і зброєю, постачання персоналу та слухачів командирських шкіл УПА продуктами харчування, промисловими товарами, ліками, засобами особистої гігієни та ін. (Патриляк І., 2004, с. 251–258). В окремій розвідці І. Патриляк зосередив вектор свого дослідження на власне системі навчання, бойовій підготовці, матеріально-технічному й харчовому забезпеченні курсантів старшинських і підстаршинських шкіл УПА (Патриляк І., 2005). Є в науковому доробку історика й детальне вивчення соціальних характеристик слухачів старшинських і підстаршинських шкіл, серед іншого – їх вікового цензу, освіти, соціального походження (Патриляк І., 2004). Тема підготовки командирських кадрів, організації навчального процесу у вишкільних таборах, визначення «проблемних місць» в організації життєдіяльності старшинських і підстаршинських шкіл є наріжною в низці його інших публікацій (Патриляк І., 2012; Патриляк І., 2004). Загалом праці І. Патриляка суттєво посприяли створенню реалістичного образу УПА в історіографії.

Такий самий вагомий внесок у студії військового вишколу УПА зробив О. Понипаляк. У своїх напрацюваннях цей дослідник проаналізував фактологічний матеріал та зробив умо-

тивовані висновки про формування, місцеперебування, функціонування, навчальні програми, методичне забезпечення, повсякдення «старшинських і підстаршинських шкіл УПА» (Понипаляк О., 2017; Понипаляк О., 2017; Понипаляк О. Д., 2018; Понипаляк О., 2018; Понипаляк О., 2016). Діяльність шкіл протягом 1943–1946 рр. знайшла належне висвітлення в дисертаційній роботі, у якій О. Понипаляк сконцентрував увагу на причинах та передумовах розгортання військового вишколу, умовах підготовки командирських кадрів. Першочергову увагу приділив механізму й особливостям діяльності шкіл УПА, знову ж таки – повсякденному складнику їх функціонування. Інші розділи його фундаментального дослідження присвячені аналізу/синтезу статутних документів, методичної й навчальної літератури, кількісної та якісної характеристик особового складу, тобто викладацькому персоналу, слухачам. Перевагою дисертації О. Понипаляка є ґрунтовна джерельна база, зокрема «репрезентативні статистичні матеріали» (Понипаляк О. Д., 2018).

Окрему публікацію О. Понипаляк присвятив мікроаналізу специфіки підготовки старшинських кадрів УПА протягом 1944 р. У ній ідеться про найбільший польовий офіцерський табір у Карпатах, старшинську школу УПА «Імені героя Крут Георгія Пипського – Олені І/Олені ІІ» (Понипаляк О., 2015, с. 127). Побіжно дослідник охарактеризував джерельну базу та історіографію проблеми вишколу молодших командирів УПА, визначив відмінності висвітлення цього питання в українському та зарубіжному науковому просторі, зробив висновки відносно перспектив подальших студій у цій царині знань, що, на нашу думку, є своєрідним дороговказом для наступних генерацій служителів Клію (Понипаляк О., 2017; Понипаляк О., 2018).

Пропонуючи свої інтерпретації повстанського руху, на особливостях його військового вишколу зосередили увагу автори видання Центру досліджень визвольного руху «Українська повстанська армія: історія нескорених» – В. В'ятрович, Р. Забілий, І. Дерев'яний, П. Содоль (В'ятрович В., 2011). Вони запропонували робочу гіпотезу, що «основними напрямками вишколу були ідеологічний та військовий» (В'ятрович В., 2011, с. 21). Побіжно зробили акцент на тому, що повстанці добре усвідомлювали важливість підготовки кадрів, про що свідчив факт створення в головному військовому штабі УПА вишкільного управління. Окреслили та почасти простежили процедуру призову новобранців, «приділили увагу оцінці діяльності вишкільних куренів, визначили хронологію їх створення, виокремили особливості повстанського побуту у вишкільному таборі, дали оцінку результативності видавничої справи в забезпеченні матеріалами для реалізації навчальних вишкільних програм» (В'ятрович В., 2011, с. 214).

Не оминули увагою питання військового вишколу й автори видання «Повстанська розвідка діє точно і відважно» Д. Веденєєв і Г. Биструхін. На основі скрупульозного аналізу документальної спадщини підрозділів спеціального призначення ОУН та УПА 1940–1950-х років вони дали загалом конструктивну оцінку ролі, значення, універсальній та водночас специфічній методиці підготовки українських розвідників і контррозвідників (Веденєєв Д. В., 2006). Принагідно «віддали належне» керівництву спецпідрозділів, яке за несприятливих умов бойових дій або глибокого підпілля спромоглося налагодити «професійне навчання та виховання підлеглих» (Веденєєв Д. В., 2006, с. 42). Д. Веденєєв і Г. Биструхін наголосили на розбудові системи «вишкільних (курсів), де готували керівників референтур СБ, спеціалістів з агентурно-інформаційної, слідчої, оперативно-бойової роботи» (Веденєєв Д. В., 2006, с. 42). Показово, що в тих складних умовах майбутні українські розвідники й контррозвідники «ретельно вивчали функції, форми та методи діяльності, організаційну побудову й кадрів радянських спецслужб, особливості пенітенціарної системи» (Веденєєв Д. В., 2006, с. 42). Автори констатували, що загалом навчання працівників спецпідрозділів було притаманно «максимально враховувати, брати на озброєння професійні методи спецслужб різних держав, що, своєю чергою, наближало розвідку та контррозвідку національно-визвольного руху до рівня державних спецслужб» (Веденєєв Д. В., 2006, с. 43).

В. Тимків, аналізуючи процес створення та функціонування військових шкіл, зробив акцент на тому, що в них існувала чітко продумана організації, а «факт результативної активності таких закладів надавав УПА регулярного характеру» (Тимків В., 2013., с. 121). Ще напрацювання В. Тимківа присвячені особливостям військового вишколу УПА на Прикарпатті протягом другої половини 1943 р. Серед іншого, автор приділив належну увагу першим навчальним військовим загонам УПА, виокремив особливості процесу підготовки в куренях «Гайдамаки», «Чорні чорти», у підстаршинських школах імені Симона Петлюри та «Беркути», резонно обґрунтував причини вибору керівництвом повстанської армії саме території Прикарпаття для розташування таємних вишкільних таборів.

Вишкіл старшинських та підстаршинських кадрів УПА протягом 1943–1944 рр. став предметом наукового пошуку І. Омельченка (Омельченко І., 2017). На основі кропіткого аналізу документальних матеріалів автор виокремив особливості їхньої бойової підготовки на Галичині, відзначив «високий рівень ідеологічного виховання у вишкільних осередках» (Омельченко І., 2017, с. 92). Оказіонально звернувся до проблеми налагодження вишкільної системи при аналізі сфери діяльності організаційно-мобілізаційних референтур запілля УПА на Волині та Поліссі у 1943–1944 рр., які займалися питаннями «підготовки населення» (Омельченко І., 2018).

Своєю чергою, А. Горбань, говорячи про тактику й стратегію самостійницьких сил у контексті громадянського протистояння та боротьби з привнесеним ззовні тоталітаризмом в Україні протягом 1942 р., указав на наявність документально підтверджених фактів щодо «розуміння ними пріоритетності налагодження вишколу військових кадрів» (Горбань А. В., 2009, с. 109).

Певний пласт інформації про військовий вишкіл в УПА містять опубліковані збірки архівних документів. Зокрема ті, що стосуються діяльності партизанських військово-політичних структур у 1944–1945 рр. Ці збірки видані в рамках реалізації дослідницького проєкту під керівництвом знаного в Україні та за її межами дослідника С. Кульчицького (тривалий час група діяла при урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА)¹. Історик Г. Папакін, вивчаючи проблеми класифікації й зміст документів «повстанського походження», виділив вишкільні матеріали в окрему групу джерел з історії УПА (Папакін Г. В., 2012). Інформаційний потенціал письмових документів, серед яких і вишкільні матеріали, опрацював В. Ковальчук².

У контексті досліджуваної нами тематики варто виокремити також напрацювання українських істориків, які, хоча й дотично, торкалися питань вишкільної роботи серед повстанців у період Другої світової війни. До таких виправдано віднести монографію В. Старки (Старка В. В., 2019), дисертаційні роботи А. Сухих (Сухих А. Ю., 2019), Г. Стародубець (Стародубець Г. М., 2007), В. Прокопова (Прокопов В. Ю., 2019).

Отже, маємо підстави констатувати, що сучасні дослідники зробили чимало для комплексного вивчення історії військового вишколу в УПА. У своїх студіях вони використали як традиційний (характерний для праць умовно «постсоветського» періоду розвитку української історіографії), так почасти й інноваційний методологічний інструментарій, досить продуктивно опрацювали виявлені джерельні матеріали. Їм удалося суттєво поглибити наукові знання з історії УПА як військового феномену ХХ ст. у боротьбі за національну державність. Водночас потрібно констатувати, що заявлена в розвідці проблема потребує синтетичного наукового дослідження, а на його основі – більш поглибленого розуміння сутності, ролі й значення модерного українського повстанського руху як такого.

¹ *ОУН і УПА в 1944 році: документи. В 2 ч.* / упоряд.: О. Веселова, С. Кокін, О. Лисенко, В. Сергійчук; відп. ред. С. Кульчицький. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2009. Ч. 1. 292 с.; Ч. 2. 256 с.; *ОУН і УПА в 1945 році: збірник документів і матеріалів. В 2 ч.* / упоряд.: О. Веселова, В. Гриневич, В. Сергійчук; відп. ред. С. Кульчицький. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2015. Ч. 1. 371 с.; Ч. 2. 366 с.

² Ковальчук В., 2021. *Письмові документи Української повстанської армії та збройного підпілля Організації українських націоналістів-бандерівців (1943–1954 рр.): особливості продукування, класифікація, інформаційний потенціал*. Київ: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. 560 с.

Список використаних джерел та літератури

- В'ятрович В., 2013. *Історія з грифом «Секретно»*. Українське ХХ століття. Львів: Часопис.
- В'ятрович В., 2021. *Якби не було УПА. Нотатки з кухні «переписування історії»*. Київ: Наш Формат.
- В'ятрович В., 2011, Забілий Р., Дерев'яний І., Содоль П. *Українська повстанська армія. Історія нескорених / відп. ред. та упоряд. В. В'ятрович. 3-тє вид.* Львів: Центр досліджень визвольного руху.
- Веденєєв Д. В., 2006, Биструхін Г. С. *Повстанська розвідка діє точно і відважно. Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення ОУН та УПА. 1940–1950-ті роки.* Київ: К.І.С.
- Горбань А. В., 2009. Тактика і стратегія самостійницьких сил у контексті громадянського протистояння та боротьби з тоталітаризмом в Україні (1941–42 рр.). *Культура народів Причорномор'я.* № 162. 108–111.
- Омельченко І., 2017. Вишкіл старшинського (підстаршинського) складу Української повстанської армії (1943–1944 рр.). *Військово-науковий вісник.* № 27. 89–103.
- Омельченко І., 2018. Формування та діяльність організаційно-мобілізаційних референтур запілля УПА на Волині та Поліссі (1943–1944 рр.). *Військово-науковий вісник.* № 29. 48–56.
- Папакін Г. В., 2012. Джерела з історії ОУН та УПА: проблеми класифікації, зміст документів повстанського походження. *Український історичний журнал.* № 4. 154–171.
- Патриляк І., 2004. «Щоденний хліб» курсантів УПА: житлове, матеріально-технічне, продовольче та медичне забезпечення старшинських і підстаршинських шкіл УПА (1943–1944 рр.). *Український визвольний рух.* Зб. 3. 246–259.
- Патриляк І., 2012. Кадри вирішують все: підготовка старшин і підстаршин УПА. *Український тиждень.* 21 жовтня. URL: <https://tyzhden.ua/kadry-vyrishuiut-vse-pidhotovka-starshyn-i-pidstarshyn-ura/> (12.06.2024).
- Патриляк І., 2004. Курсанти командирських шкіл УПА в 1943–1944 рр. (вік, освіта, соціальне походження, озброєння, харчове та матеріально-технічне забезпечення). *Сторінки воєнної історії України.* Вип. 8. Ч. 2. 86–94.
- Патриляк І., 2005. Підготовка старшин та підстаршин у військових школах УПА. *Український історичний журнал.* № 3. 61–83.
- Патриляк І., 2004. Старшинські й підстаршинські школи УПА в 1943–1944 рр. *Визвольний шлях.* № 4. 92–106; № 5. 79–90.
- Патриляк І. К., 2004. *Військова діяльність ОУН (Б) у 1940–1942 роках: монографія.* Київ: Ін-т історії України НАН України.
- Понипалаяк О., 2018. Історіографія діяльності старшинських і підстаршинських шкіл УПА. *Етнічна історія народів Європи.* Вип. 56. 88–95.
- Понипалаяк О., 2018. Навчальна література з військової підготовки підстаршинських шкіл Української повстанської армії. *Етнічна історія народів Європи.* Вип. 54. 146–151.
- Понипалаяк О., 2016. Проблеми створення та діяльності перших старшинських шкіл УПА (серпень 1943 р. – січень 1944 р.). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка.* Вип. 128. 50–54.
- Понипалаяк О., 2017. Специфіка формування та функціонування офіцерської ланки в Українській повстанській армії. *European philosophical and historical discourse.* Прага. Т. 2. Вип. 4. 43–54.
- Понипалаяк О., 2015. Старшинська школа УПА «Імені героя Крут Георгія Пипського» – Олені І/Олені ІІ (березень – жовтень 1944 р.). *Етнічна історія народів Європи.* Вип. 46. 127–135.
- Понипалаяк О., 2017. Формування старшинської та підстаршинської ланки Української повстанської армії. *Етнічна історія народів Європи.* Вип. 53. 115–122.
- Понипалаяк О. Д., 2018. *Діяльність старшинських і підстаршинських шкіл Української повстанської армії (1943–1946 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України».* Київ.
- Прокопов В. Ю., 2019. *Повсякденне життя членів ОУН та вояків УПА на Закарпатті (1943–1947 рр.): дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України».* Дніпро.
- Старка В. В., 2019. *Повсякденне життя західноукраїнського села в умовах суспільних трансформацій 1939–1953 рр.: монографія.* Тернопіль: ФОП Осадца Ю. В.
- Стародубець Г. М., 2007. *Українське повстанське запілля (друга половина 1943 – початок 1946 років): дис. ... д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України».* Чернівці07.
- Сухих А. Ю., 2019. *Протистояння між радянськими партизанами й українським повстансько-підпільним рухом на Волині у роки німецької окупації (1941–1944 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України».* Острого.
- Тимків В., 2013. Початки організації військового вишколу УПА на Прикарпатті (червень-грудень 1943 р.). *Галичина.* Ч. 24, 118–122.

Yuriy Prysiachniuk

MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY OF MILITARY SCHOOL IN THE UPA

Before the collapse of the USSR, the historiography of the Ukrainian Insurgent Army (hereinafter – UPA) suffered from excessive politicization. Among other factors, the production of low-quality scientific work by authors was facilitated by a lack of critical approach. In the 1990s, as a result of changes in the political landscape and other factors, Ukrainian historians were able to create much more refined scientific narratives. Publications based on modern global (European) historiography soon emerged. This article is motivated by an interest in these innovative changes in historiography.

To provide a more qualitative analysis of the historiographic contributions of Ukrainian researchers in recent decades, the author focuses not on the UPA's struggle in general, but on a significantly narrower issue – military school, without which no military structure could function.

An objective analysis of Ukrainian historical science reveals that significant contributions to the study of military school in the UPA have been made by I. Patrilyak, O. Porypalyak, I. Omelchenko, D. Vedenev, G. Bystrukhin, V. Tymkiv, V. Vyatrovych, I. Drohobyt'sky, and others. Special attention should be given to the dissertation work of A. Sukhikh and V. Prokopov, which was defended in 2019.

The Ukrainian leadership had to conduct military training in the UPA under extremely unfavorable conditions of enemy occupation. They assigned a key role to the tactics of guerrilla warfare. The activities of the entire network of military schools were directed towards this. The authors particularly highlight issues related to the organization, personnel, and methodological support of senior and junior schools, as well as the quality of commanders' training, taking into account the individual level and other factors affecting their preparation.

Key words: insurgent movement, Ukrainian Insurgent Army (UPA), military school, OUN, World War II, historiography.

References

Horban A. V., 2009. Takyka i stratehiia samostiinytskykh syl u konteksti hromadianskoho protystoiannia ta borotby z totalitaryzom v Ukraini (1941–42 rr.) (Tactics and Strategy of Independence Forces in the Context of Civil Opposition and Struggle Against Totalitarianism in Ukraine (1941–42)). *Kultura narodiv Prychornomia – Culture of the peoples of the Black Sea region*, 162, 108–111 (in Ukrainian).

Omelchenko I., 2017. Vyshkil starshynskoho (pidstarshynskoho) skladu Ukrainskoi povstanskoï armii (1943–1944 rr.) (Training of Senior (Junior) Staff of the Ukrainian Insurgent Army (1943–1944)). *Viiskovo-naukovyi visnyk – Military-scientific bulletin*, 27, 89–103 (in Ukrainian).

Omelchenko I., 2018. Formuvannia ta diialnist orhanizatsiino-mobilizatsiinykh referentur zapillia UPA na Volyni ta Polissi (1943–1944 rr.) (Formation and Activities of the Organizational-Mobilization Referentures of the UPA Underground in Volyn and Polissia (1943–1944)). *Viiskovo-naukovyi visnyk – Military-scientific bulletin*, 29, 48–56 (in Ukrainian).

Papakin H. V., 2012. Dzherela z istorii OUN ta UPA: problemy klasyfikatsii, zmist dokumentiv povstanskoho pokhodzhennia (Sources on the History of OUN and UPA: Issues of Classification, Content of Insurgent Documents). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 4, 154–171 (in Ukrainian).

Patryliak I. K., 2004. *Viiskova diialnist OUN (B) u 1940–1942 rokakh (Military Activities of OUN (B) in 1940–1942)*. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy (in Ukrainian).

Patryliak I., 2004. «Shchodennyi khlib» kursantiv UPA: zhytlove, materialno-tekhniche, prodovolche ta medyчне zabezpechennia starshynskykh i pidstarshynskykh shkil UPA (1943–1944 rr.) («Daily Bread» of UPA Cadets: Housing, Material-Technical, Food, and Medical Support of Senior and Junior Schools of the UPA (1943–1944)). *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh – Ukrainian liberation movement*, 3, 246–259 (in Ukrainian).

Patryliak I., 2004. Kursanty komandyrskykh shkil UPA v 1943–1944 rr. (vik, osvita, sotsialne pokhodzhennia, ozbroiennia, kharchove ta materialno-tekhniche zabezpechennia) (Cadets of UPA Command Schools in 1943–1944: Age, Education, Social Background, Armament, Food, and Material-Technical Support). *Storinky voiennoi istorii Ukrainy – Pages of military history of Ukraine*, 8, 2, 86–94 (in Ukrainian).

Patryliak I., 2004. Starshynski y pidstarshynski shkoly UPA v 1943–1944 rr. (Senior and Junior Schools of the UPA in 1943–1944). *Vyzvolnyi shliakh – Liberation path*, 4, 92–106; 5, 79–90 (in Ukrainian).

Patryliak I., 2005. Pidhotovka starshyn ta pidstarshyn u viiskovykh shkolakh UPA (Training of Senior and Junior Officers in UPA Military Schools). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 3, 61–83 (in Ukrainian).

Patryliak I., 2012. Kadry vyrishuiut vse: pidhotovka starshyn i pidstarshyn UPA (Personnel Are Key: Training of Senior and Junior Officers in the UPA). *Ukrainskyi tyzhden – Ukrainian week*. [Online]: Available from: <https://tyzhden.ua/kadry-vyrishuiut-vse-pidhotovka-starshyn-i-pidstarshyn-upa/> (Accessed: 12. 06. 2024).

Ponypaliak O., 2015. Starshynska shkola UPA «Imeni heroia Krut Heorhiia Pypskoho» – Oleni I/Oleni II (berezen – zhovten 1944 r.) (Senior School of the UPA «Named After the Hero of Kruty, Georgiy Pypsky» – Oleny I/Oleny II (March – October 1944)). *Etnichna istoriia narodiv Yevropy – Ethnic history of the peoples of Europe*, 46, 127–135 (in Ukrainian).

Ponypaliak O., 2018. Istoriohrafiiia diialnosti starshynskykh i pidstarshynskykh shkil UPA (Historiography of the Activities of Senior and Junior Schools of the UPA). *Etnichna istoriia narodiv Yevropy – Ethnic history of the peoples of Europe*, 56, 88–95 (in Ukrainian).

Ponypaliak O., 2016. Problemy stvorennia ta diialnosti pershykh starshynskykh shkil UPA (serpen 1943 r. – sichen 1944 r.) (Problems of Creating and Operating the First Senior Schools of the UPA (August 1943 – January 1944)). *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka – Bulletin of Taras Shevchenko Kyiv National University*, 128, 50–54 (in Ukrainian).

Ponypaliak O., 2017. Formuvannia starshynskoi ta pidstarshynskoi lanky Ukrainskoi povstanskoi armii (Formation of Senior and Junior Ranks in the Ukrainian Insurgent Army). *Etnichna istoriia narodiv Yevropy – Ethnic history of the peoples of Europe*, 53, 115–122 (in Ukrainian).

Ponypaliak O., 2017. Spetsyfika formuvannia ta funktsionuvannia ofitserkoi lanky v Ukrainskii povstanskii armii (Specifics of Forming and Functioning of the Officer Corps in the Ukrainian Insurgent Army). *European philosophical and historical discourse*. Praha, 2, 4, 43–54 (in Ukrainian).

Ponypaliak O., 2018. Navchalna literatura z viiskovoi pidhotovky pidstarshynskykh shkil Ukrainskoi povstanskoi armii (Educational Literature for Military Training of Junior Schools of the Ukrainian Insurgent Army). *Etnichna istoriia narodiv Yevropy – Ethnic history of the peoples of Europe*, 54, 146–151 (in Ukrainian).

Ponypaliak O. D., 2018. Diialnist starshynskykh i pidstarshynskykh shkil Ukrainskoi povstanskoi armii (1943–1946 rr.) (Activities of Senior and Junior Schools of the Ukrainian Insurgent Army (1943–1946)). *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv: KNU (in Ukrainian).

Prokopov V. Yu., 2019. Povsiakdenne zhyttia chleniv OUN ta voiakiv UPA na Zakerzonni (1943–1947 rr.) (Everyday Life of OUN Members and UPA Fighters in the Zakerzonnia Region (1943–1947)). *Candidate's thesis*. Dnipro: DNU (in Ukrainian).

Starka V. V., 2019. Povsiakdenne zhyttia zakhidnoukrainskoho sela v umovakh suspilnykh transformatsii 1939–1953 rr. (Everyday Life of a Western Ukrainian Village During Social Transformations (1939–1953)). Ternopil: FOP Osadtsa Yu. V. (in Ukrainian).

Starodubets H. M., 2007. Ukrainiske povstanske zapillia (druha polovyna 1943 – pochatok 1946 rokiv) (Ukrainian Insurgent Underground (Second Half of 1943 – Early 1946)). *Doctor's thesis*. Chernivtsi: CHNU (in Ukrainian).

Sukhykh A. Yu., 2019. Protystoiannia mizh radianskymy partyzanamy y ukrainskym povstansko-pidpilnym rukhom na Volyni u roky nimetskoii okupatsii (1941–1944 rr.) (Confrontation Between Soviet Partisans and the Ukrainian Insurgent and Underground Movement in Volyn During the German Occupation (1941–1944)). *Extended abstract of candidate's thesis*. Ostroh: OANU (in Ukrainian).

Tymkiv V., 2013. Pochatky orhanizatsii viiskovoho vyshkolu UPA na Prykarpatti (cherven-hruden 1943 r.) (Beginnings of the Military Training Organization of the UPA in the Carpathians (June–December 1943)). *Halychyna – Galicia*, 24, 118–122 (in Ukrainian).

Viatrovych V., 2011. Zabilyi R., Derevianyi I., Sodol P. *Ukrainska povstanska armiiia. Istoriiia neskorenykh (Ukrainian Insurgent Army: History of the Unconquered)*. Lviv: Tsentri doslidzhen vyzvolnoho rukhu (in Ukrainian).

Viatrovych V., 2013. *Istoriiia z hryfom «Sekretno». Ukrainiske XX stolittia (History with the «Secret» Mark. Ukrainian Twentieth Century)*. Lviv: Chasopys (in Ukrainian).

Viatrovych V., 2021. *Yakby ne bulo UPA. Notatky z kukhni «perepysuvannia istorii» (What If the UPA Had Never Existed)*. Kyiv: Nash Format (in Ukrainian).

Viedenieiev D. V., 2006. Bystrukhin H. S. *Povstanska rozvidka diie tochno i vidvazhno. Dokumentalna spadshchyna pidrozdiliv spetsialnoho pryznachennia OUN ta UPA. 1940–1950-ti roky (Insurgent Intelligence Operates Accurately and Bravely: Documentary Heritage of Special Purpose Units of OUN and UPA (1940–1950s))*. Kyiv: K.I.S. (in Ukrainian).

УДК 94(477.81)«1944/1953»

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2024-spec-6>**Старжець Володимир,**

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії, теорії держави і права та філософії,

Приватний вищий навчальний заклад

«Міжнародний економіко-гуманітарний університет

імені академіка Степана Дем'янчука»

starzhets92@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-6807-0935

Каленюк Катерина,

викладач історії,

Державний навчальний заклад «Здолбунівське вище

професійне училище залізничного транспорту»

kaleniukkatya@gmail.com

ORCID ID: 0009-0007-7606-3752

ДЕПОРТАЦІЙНА ПОЛІТИКА СТАЛІНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ В РІВНЕНСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Статтю присвячено дослідженню утвердження радянської тоталітарної системи на теренах Рівненщини у 1944–1953 рр. Охарактеризовано використання політики депортації як важливий складник приборкання місцевого населення. Мета статті полягає у комплексному аналізі та критичному осмисленні функціонування радянського тоталітарного режиму під час «другої радянізації» Рівненщини, вивченні механізмів діяльності сталінської репресивно-каральної системи, визначенні масштабів і наслідків депортаційних процесів. Методологія дослідження ґрунтується на принципах науковості, системності, опори на історичні джерела та їх верифікації. Використовувалися проблемно-історичний, пошуковий методи, а також методи мікроісторії та локальної історії.

Проаналізовано становище населення Рівненської області, яке опинилося в епіцентрі протистояння між радянською владою та українським повстанським рухом. Досліджено сутність комуністичної системи та репресивної політики, особливості її функціонування. Визначено методи та засоби боротьби радянської влади з ОУН та УПА. На конкретних прикладах людських життів з урахуванням свідчень жертв політичних репресій проаналізовано діяльність каральної системи та показано масштаби і наслідки сталінської політики на Рівненщині.

Обґрунтовано, що утвердження радянського тоталітарного режиму на Рівненщині у післявоєнні роки здійснювалося командно-адміністративними та репресивними методами. Відбувалося масове вбивство українського населення, його розпорошення по кутках московської імперії, винищення цілих родин. Стверджено, що свавілля і безкарність працівників владних структур призвели до негативного впливу на політичне, соціально-економічне та моральне життя населення Рівненського краю. Процеси виселення членів сімей учасників визвольного руху показують усю складність і глибину масштабів соціальних експериментів, що призвели до непоправних людських утрат.

Ключові слова: сталінський тоталітарний режим, репресії, депортації, ОУН, УПА, Рівненська область, післявоєнні роки.

Вигнання нацистських загарбників із території Західної України та приєднання цього регіону до УРСР заклали умови для об'єднання українських земель у складі єдиної держави. Водночас, позбувшись німецьких окупантів, західноукраїнські землі потрапили під не менш жорстокий режим комуністичної політики, яка мала на меті всеохоплюючу радянізацію економічного, політичного та суспільно-культурного життя. Комуністична тоталітарна система, очолювана Йосипом Сталіним, і прискорена радянізація Рівненщини сприймалися місцевим населенням негативно, що призвело до активізації українського визвольного руху.

На сучасному етапі українська історична наука має можливість досліджувати раніше забороновані сторінки життя нашого народу. Недостатньо вивченою є доба сталінського тоталітар-

ного режиму, що поширився на західноукраїнські землі після завершення німецько-радянської війни. Діяльність репресивно-каральної системи у період 1944–1953 рр. набула масового поширення, а для населення Рівненщини – трагізму. Репресії переслідували мету впливу на свідомість місцевих громадян та боротьбу з «політично неблагонадійними». Кримінальне та морально-етичне свавілля радянського тоталітарного режиму було присутнє у всіх вимірах повсякденного життя. Масштаби трагедії сталінських репресій у Рівненській області сягають тисяч невинних людей, що потребує ґрунтовного висвітлення, відновлення історичної пам'яті і відповідного вшанування жертв та борців із цим режимом.

Завдяки правовій базі щодо засудження нацистського та комуністичного тоталітарних режимів в Україні для науковців та громадськості став можливим доступ до раніше засекречених матеріалів. Вагомий внесок у дослідження сталінського тоталітарного режиму зробили І. Білас (Білас І. Г., 1994), В. Баран (Баран В. К., 2003), О. Бажан (Бажан О. Г., 2007), О. Іщук, Н. Ніколаєва (Іщук О. С., 2014), Б. Ярош (Ярош Я. Б., 2021) та ін.

Місце і роль репресивної політики у більшовицькій системі у вітчизняній історіографії досліджувалися здебільшого в контексті загального аналізу політичних процесів повоєнної історії України. Сьогодні надзвичайно важливими є регіональні дослідження, у яких на широкій джерельній базі висвітлюються різні аспекти політичного, економічного та духовного життя Рівненського краю. Заявлену проблематику піднімали у своїх монографіях та статтях такі науковці, як Й. Надольський (Надольський Й. Е., 2008), В. Марчук (Марчук В. С., 2010), А. Жив'юк (Жив'юк А. А., 2011), Г. Стародубець (Стародубець Г. М., 2021). Однак особливості комуністичної політики, механізмів та методів репресивно-каральної системи на Рівненщині все ще залишається малодослідженою темою.

Джерельна база дослідження складається з документів, які є різноманітними за походженням, достовірністю та інформативною насиченістю. Для написання статті надзвичайно важливими були матеріали архівних справ спецпоселенців¹. Цінними були збірники документів, які побачили світ після проголошення незалежності України і відкрили завісу таємниць сталінського режиму, розкривши діяння радянських партійних та силових структур². Особливу увагу заслуговує науково-документальне видання «Реабілітовані історією. Рівненська область»³. Серія книг включає у себе розділи з документами і спогадами очевидців. Це дає змогу читачеві яскраво відчутти морально-психологічну атмосферу тоталітарної доби сталінізму. Також у виданнях присутні документально-публіцистичні нариси, що характеризують хід і наслідки політичних репресій для представників різних етнічних та соціальних груп. Це, своєю чергою, відкриває широкі можливості для вивчення, систематизування та узагальнення проблем формування і функціонування радянської влади на теренах Рівненщині.

Мета статті полягає у комплексному аналізі та критичному осмисленні функціонування радянського тоталітарного режиму під час «другої радянзації» Рівненщини у післявоєнні роки, дослідженні механізмів діяльності сталінської репресивно-каральної системи, визначенні масштабів і наслідків депортаційних процесів.

Після входження Західноукраїнського регіону до складу УРСР почалася його активна радянська нізація, тобто уніфікація економічного, політичного, соціального та культурного життя відповідно до загальносоюзних норм. У післявоєнний період ці процеси активізувалися з новою силою. Сталінський тоталітарний режим включав: створення органів радянської влади; імітацію виборів, які проходили під контролем більшовиків, із відстороненням опозиційних ім

¹ Архівний відділ Головного управління національної поліції в Рівненській області (далі – Архівний відділ ГУНП в Рівненській обл.). Спр. № 8685 (Лаворик Я. В.); Спр. № 87713 (Лаворик В. І.).

² Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. / Відп. ред. Сливка Ю. Ю. Т. 2. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1998. 303 с.; Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр. Нові документи і матеріали. Київ: «Дніпро», 1998. 944 с.

³ Реабілітовані історією. Рівненська область. Кн. 2 / Упоряд. А. А. Жив'юк, Р. П. Давидюк та ін. Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2009. 612 с.

кандидатів; націоналізацію землі та власності; репресії проти представників ворожих класів (Ярош Я. Б., 2021, с. 5). Дуже швидко цей процес став називатися «советизацією».

Рівненщина посідала важливе місце в процесах утвердження комуністичної системи, адже саме на теренах цього краю боротьба між радянською владою та українським підпіллям була вкрай запеклою та безкомпромісною. Особливості місцевого побуту та звичаїв, що були багаторічним надбанням національної культури, були змушені поступитися московським порядкам. Своєю чергою, ця система існувала завдяки централізації, бюрократизму та репресивній політиці влади (Каленюк К. В., 2023, с. 99).

На новоприєднаних територіях радянська влада мала досить хиткі позиції, місцеве населення активно підтримувало український визвольний рух. Показовими є слова робітника з Тучинського району Рівненської області Р. Гончара: «Більшовики кажуть, що війна закінчилась. Неправда це, війна іде внутрішня і буде продовжуватися до тих пір, поки ми не отримаємо свободу і свою незалежність!» (Даниленко В. М., 2010, с. 180).

Сталінізм у Західній Україні мав соціальну опору – номенклатуру. Характерною особливістю перших повоєнних років був її так званий «імпортований характер» (Стародубець Г. М., 2021, с. 51). Із метою радянзації за рішенням ЦК КП(б)У сюди відряджалися посадовці партійно-радянських, господарських, культурно-освітніх установ. На місцях, перш за все, відновлюються партійні та адміністративні органи управління, готуючи місцеве населення завчасно до співпраці. Керівні кадри на Рівненщині починаючи з 1944 р. майже повністю склалися з «висуванців» зі східних регіонів УРСР та СРСР. В апараті обласних організацій працювало лише 16,8% вихідців із місцевого населення; в органах МВС, МДБ, суду та прокуратури – 17,9%; головами міських та районних рад – 13,8% (Жив'юк А. А., 2011, с. 89). Як бачимо, місцеві керівники не мали довіри серед політичної верхівки. Важливим критерієм була особиста відданість існуючому режимові та безвідмовна покора. Таким перевіреним партійцем і став очільник Рівненської області генерал Василь Бегма.

Виконавча влада в регіоні фактично до осені 1946 р. існувала лише формально, на папері. Тож розраховувати на спокійне життя в принципі не було можливості. Наприкінці 1944 р. секретар Демидівського райкому Г. Кодак на обласному партійному активі визнавав: «Потрібно сказати, що народ нам допомагає менше, а бандитам більше... Парія і Уряд звернення випустили, щоб бандити з повинною йшли, а ми стараємось рахувати, скільки ми вб'ємо»⁴. Новостворена «еліта» Рівненщини (насамперед працівники НКВС), маючи на меті зломити опір місцевого населення, робили достатньо для того, щоб радянська влада у їхніх очах була страшною і непоборною силою. За словами заступника наркома внутрішніх справ УРСР Т. Строкача, в органах НКВС була «порядна кількість людей, які ... в кожному жителеві бачили бандерівця»⁵.

Державний комітет оборони СРСР у березні 1944 р. видає постанову про спеціальні заходи, за допомогою яких мав бути наведений державний лад на території Рівненської області⁶. Елементами цих «спеціальних заходів» були: проведення мобілізації всього чоловічого населення; хлібозаготівлі та колективізація сільського господарства; ідеологізація; репресії стосовно «неблагонадійних елементів» та ін. Усе це робилося з метою позбавити ОУН і УПА підтримки місцевого населення та остаточно розправитися з українським визвольним рухом.

Центральним елементом радянської пропаганди у 1940-х роках на Рівненщині, як і в усьому СРСР, став образ «творця перемоги» та «батька народів» – Й. Сталіна, формування якого розпочалося пропагандою ще в роки німецько-радянської війни. Цей міфічний образ опановував свідомістю мільйонів радянських громадян, навіть багатьох критично мислячих представників інтелігенції. В. Некрасов згадував: «На жаль! Ми пробачили Сталіну все! Колективізацію, тридцять сьомий рік, розправу з соратниками, перші дні поразки». П. Григоренко писав: «Сум-

⁴ Реабілітовані історією. Рівненська область. Кн. 2. С. 11.

⁵ Там само. С. 10.

⁶ Сергійчук В. Вказ. праця. С. 754.

ніви, які стукотіли в душу напередодні війни, зникли. Сталін був знову для мене «великим непогрішним вождем» і «геніальним полководцем» (Баран В. К., 2003, с. 30).

Потужним чинником ідеологічного впливу на свідомість і поведінку населення виступала місцева преса, спрямовуючи його активність у чітко визначене русло. Газети, агітплакати, брошури, листівки та журнали були зобов'язані прославляти успіхи соціалістичного будівництва, «викривати» ідейних ворогів і «зрадників».

Розглядаючи діяльність силового апарату в Рівненській області у 1944–1953 рр., з упевненістю можна сказати, що він був наділений необмеженими повноваженнями і фактично стояв на вершині радянської державної піраміди. У цей час НКВС-НКДБ сягнули свого апогею (Бажан 2007, с. 341). Діяльність працівників спецслужб того часу базувалася на власних таємних нормативних актах (накази, директиви, розпорядження) та супроводжувалася свавіллям і беззаконням.

Для компрометації підпілля і залякування місцевого населення у травні 1944 р. М. Хрущов просить у Й. Сталіна дозвіл на проведення відкритих судових процесів у м. Рівне над «бандою українсько-німецьких націоналістів». Він уважав, що таке дійство ще раз підтвердить, що представники націоналістичного руху є «вірними слугами німецьких окупантів і найлютішими ворогами українського народу»⁷.

Ідея М. Хрущова про привселюдне виконання вироків над учасниками ОУН і УПА була втілена у життя. Дуже швидко шибениці з повішеними з'явилися практично в усіх районних центрах Рівненської області, а також у самому Рівному⁸. Місцеве населення перестало бачити хоч якусь відмінність між окупантом німецьким та окупантом радянським.

Збройна боротьба загонів УПА проти радянського режиму у післявоєнні роки на теренах Рівненщини здійснювалася у таких напрямках: збройні напади на низові радянські політичні і каральні структури, господарські об'єкти на зразок млинів, МТС, а також залізничні станції і колії, телеграфне сполучення, державні торговельні заклади, культурно-освітні установи (Марчук 2010, с. 149). Міністр внутрішніх справ УРСР Т. Строкач у таємній довідці за першу половину 1946 р. зазначав, що у Рівненській області МВС провело 4 230 операцій, убито 817 бандитів, затримано 2 388 осіб, здалися 918, усього – 4 123 осіб⁹. Станом на листопад 1946 р. в Рівненській області «нараховувалося 66 націоналістичних банд і 560 бандитів»¹⁰.

У кінці 1940-х років найбільш «проблемними» районами, де підпілля продовжувало активно діяти, вважалися Деражненський, Гощанський, Демидівський, Острожецький, Мізоцький і Тучинський¹¹. Згодом повстанці припиняють масову боротьбу і проводять практично всі свої акції невеликими групами, аби уберегтися від серйозних утрат під час облав і переслідувань НКВС. Сили були нерівними, щоб мати змогу продовжувати боротьбу, вояки УПА за наказом керівництва почали переходити у глибоке підпілля. Повстанська армія поділилася на невеликі групи і боївки, які були активними, постійно рухалися територією, що ускладнювало їх пошук та виявлення. Боротьба перейшла у стадію засідок та раптових нападів. Варто зазначити, що підпілля показало себе у цій справі якнайкраще (Іщук О. С., 2014, с. 323).

Не маючи змоги придушити український визвольний рух у відкритій боротьбі, радянський уряд вирішив ударити в найболючіше місце повстанців – їхні сім'ї та родичів. Масові виселення родин українських націоналістів до віддалених куточків радянської імперії значно вплинули на становище підпільників. Ба більше, втрачалася моральна підтримка цих людей.

Важливим складником сталінських репресій у післявоєнні роки були масові примусові виселення українського народу. 31 березня 1944 р. була прийнята Директива № 122 «Про виселення

⁷ Сергійчук В. Вказ. праця. С. 63.

⁸ Реабілітовані історією. Рівненська область. Кн. 2. С. 13.

⁹ Сергійчук В. Вказ. праця. С. 494.

¹⁰ Там само. С. 552.

¹¹ Реабілітовані історією. Рівненська область. Кн. 1 / Упоряд. А. А. Жив'юк, Р. П. Давидюк та ін. Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2006. С. 65.

до віддалених районів Красноярського краю, областей: Іркутської, Омської, Новосибірської членів родин оунівців і активних повстанців, як арештованих, так і вбитих у сутичках». Радянське керівництво наказувало: «Сім'ї, у складі яких є оунівці, що перебували на нелегальному становищі, а також сім'ї засуджених оунівців, взяти на облік і виселити до тилкових областей Союзу»¹². Згодом нарком внутрішніх справ УРСР О. Рясний у квітні 1944 р. розповсюдив серед начальників районних відділів НКВС та НКДБ Інструкцію-вказівку «Про порядок проведення виселення сімей активних учасників ОУН та УПА» (Марчук В. С., 2010, с. 151).

Місцеві жителі згадували, що жорна репресій особливо не розбиралися хто є хто, «вивезти могли кожного, на кого впав донос, що він справжній контрреволюціонер, буржуй, націоналіст, фашист, шпигун, експлуататор трудящих, коротко кажучи, ворог народу. Тисячі між вивезеними було таких, які ні самі, ні про яких знайомі не могли сказати, чому їх заслали в дикі степи Казахстану, в льодові простори Півночі чи в ліси Сибіру» (Попович С. Т., 2010, с. 446).

Наймасштабнішою спланованою радянською каральною акцією проти місцевого населення була примусова депортація 1947 р. під назвою «Операція «Захід». У місті Рівному та ще у п'яти інших містах були створені збірні пункти. Органи МДБ направляли туди сім'ї «націоналістів», які пізніше відправлялися у спеціальні поселення. Так, у жовтні 1947 р. з Рівненської області було вивезено 3 767 сімей у кількості 11 347 осіб (Білас І. Г., 1994, с. 284). Попередньо було прийнято Постанову виконкому обласної ради і бюро обкому КП(б)У «Про порядок використання земель та майна залишених після виселення сімей націоналістів і бандитів».

Із 1944 по 1946 р. кількість виселених із західних областей УРСР сягнула 36 609 осіб. Із території Рівненської області – 7 345 осіб (Надольський, 2008, с. 191). За узагальненими даними начальника Державного архіву МВС України Н. Платонової, із території Рівненської області за період із 1944 по 1952 р. примусово вислано у віддалені регіони СРСР 33 тис 975 членів сімей учасників національно-визвольного руху (Жив'юк А. А., 2011, с. 115). У результаті масових депортацій селяни стали менше допомагати українським підпільникам, відмовлялися надавати розвідувальну інформацію, матеріальну допомогу. Більшовицька влада, зі свого боку, намагалася привернути на свій бік населення області, використовуючи різноманітні спроби впливу на всі групи суспільства.

Депортаціям підлягали і ті сім'ї, які не вступали до колгоспів, відмовлялися віддати останнього коня чи корову під час проведення так званого «розкуркулення». Виселення досить часто супроводжувалися свавіллям, побиттями, знущанням над людською гідністю. Така поведінка представників репресивного апарату стала нормою у боротьбі з тими, хто в очах радянської влади був «неблагонадійними елементами».

Через призму історії сім'ї Лаворик, уродженців с. Тучин Рівненської області, ми можемо прослідкувати особливості функціонування репресивного механізму, на конкретних прикладах побачити беззаконня радянської влади та відчути страждання, які принесли звичайним людям комунізм та сталінізм.

У травні 1944 р. постановою УМДБ у Рівненській області членів сім'ї розстріляного «бандита» Лаворика Якова Васильовича ухвалено вислати на 5 років у віддалені регіони СРСР з конфіскацією усього майна. Членами сім'ї бійця УПА були: батько – Лаворик Василь Іванович, 1897 р. н., мати – Лаворик Євдокія Тимофіївна, 1900 р. н. та сестра – Лаворик Любов Василівна, 1928 р. н.¹³. Сім'я була виселена 2 серпня 1944 р. у спецпоселення с. Міндерла Красноярського краю (майже голий степ, біля сучасного Казахстану).

На спецпоселення прибули лише Лаворик Євдокія та Василь, а їхня дочка Любов зникла (на момент депортації їй було лише 15 років). Утекти з ешелону, що віз їхню сім'ю у Красноярський край, їй допоміг фельдшер, який перебував із ними у тому ж вагоні. На одній зі станцій він переконав батьків відпустити їхню малолітню дочку, щоб вона поверталася до когось із

¹² Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. Т. 2. С. 303.

¹³ Архівний відділ ГУНП в Рівненській обл. Ф. 26. Спр. № 8685 (Лаворик Я. В.). Арк. 2.

родичів, мотивуючи тим, що у Сибіру їх усіх чекає загибель¹⁴. На ст. Пенза фельдшер допоміг непомітно зійти з потяга, мати дала дещо в дорогу, перехрестила, направила до Гаврушки (друг сім'ї). «Як будем живі – побачимось» – останні материні слова...»¹⁵.

Після того як Любов Лаворик дісталася Рівного, вона за допомогою родичів зробила підробне свідоцтво про народження на ім'я Попович Любові Василівни, згідно з яким вона була уродженкою с. Новомильськ Здолбунівського району¹⁶. Із цього часу в Любові Василівни почалося життя із новим прізвищем та зі старими страхами, адже офіційно вона перебувала у розшуку як утікачка зі спецпоселення.

Зі спогадів та документів сімейного архіву Любові дізнаємося, що 1946 р. донька разом зі своїм чоловіком відвідала батьків у засланні. Вона, маючи інше прізвище та приписку, наважилася на далеку подорож до Красноярського краю. На той час її батьки вже проживали у землянках, будучи неспроможними працювати у радгоспі. Небайдужі люди, такі самі спецпоселенці, допомогли їм облаштуватися. Серед них була двоюрідна сестра Євдокії Тимофіївни – Трофимчук Ольга, яку разом із чоловіком Трофимчуком Кіндратом було вислано за «зв'язки з ОУН». Подружжя Лаворик мали кіз та телят, обробляли клаптик землі поруч, із того і жили¹⁷. Варто зазначити, що вони періодично підписують розписки про те, що вони повідомлені про неможливість виїзду з території радгоспу, за що їм додатково буде призначено 10 років позбавлення волі. Так тоталітарна система тримала спецпоселенців під контролем, адже влада не була зацікавлена в тому, щоб ці люди поверталися в рідні краї і розповідали правду про «комуністичний рай».

Після смерті Й. Сталіна з'явився шанс на реабілітацію. Подружжя Лаворик 6 липня 1955 р. надсилає листи до Генерального прокурора СРСР із проханням звільнити їх, оскільки обоє мають похилий вік, хронічні хвороби і перебувають у засланні більше встановленого терміну. Також просили дозволити повернутися до України, на попереднє місце проживання. Вони мали перебувати у засланні 5 років, а пройшло вже 11 з часу їх поселення¹⁸.

Увесь цей час їхня дочка, яка одружилася і взяла прізвище чоловіка – Гальчин, наражаючи себе на небезпеку, також надсилала численні клопотання в різні інстанції. Лише після зміни політичної обстановки справи спецпоселенців були переглянуті. У грудні 1956 р. Василя та Євдокію звільняють зі спецпоселення¹⁹. Повертатися у рідне село Тучин можливості не було (усе майно було конфісковано ще 12 років тому), подружжя Лаворик приїздить до дочки у м. Здолбунів. Офіційну реабілітацію вони отримали лише у 1992 р.

Дослідник-красзнавець Андрій Жив'юк провів якісну та кількісну оцінку радянських та націоналістичних даних щодо втрат населення Рівненської області у 1944–1952 рр. Науковець вважає обґрунтованою кількість у 120 тис осіб. Якщо враховувати ще виселене польське та чеське населення, а також полеглих на фронті призовників, то загальна чисельність втрат жителів Рівненщини становитиме близько 235 тис осіб (із них близько 53 тис осіб становлять неповоротні втрати) (Жив'юк А. А., 2011, с. 117).

Радянський репресивний апарат являв собою розгалужений і налагоджений механізм, спрямований на масовий характер каральних заходів. Із роками він перетворився на грізну та абсолютно безконтрольну зброю сталінського режиму, нехтуючи всіма юридичними нормами. Головним завданням цих органів була боротьба з українським визвольним рухом, що відбувалася переважно насильницькими методами. Політика сталінського тоталітарного режиму залишила у спадок поколінням трагічні сторінки історії. За числом жертв цей період перевищує будь-які суспільні катаклізми. Усе це було плановими кроками радянської країни з чітко спланованою «більшовицькою законністю».

¹⁴ Спогади Гальчин Л. В. *Особистий архів Каленюк К. В.*

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Архівний відділ ГУНП в Рівненській обл. Ф. 26. Спр. № 87713 (Лаворик В. І.).

¹⁹ Там само.

Отже, у післявоєнні роки на допомогу правлячій партії було залучено весь можливий репресивний арсенал. Відбувалося масове вбивство українського населення, його розпорошення по кутках московської імперії, винищення цілих родин та їхніх поселень. Свавільля та безкарність працівників владних структур призвели до негативного впливу на політичне, соціально-економічне та моральне життя населення Рівненського краю. Процеси виселення членів сімей учасників ОУН та УПА показують усю складність і глибину масштабів соціальних експериментів, що призвели до непоправних людських утрат. Великого розмаху набули заходи щодо нищення національної культури та традицій Рівненщини. І це далеко не весь список тих злочинів, котра вчиняла комуністична репресивна система, з наслідками дій якої подекуди стикаємося й сьогодні.

Список використаних джерел та літератури

- Бажан О. Г., 2007. Радянська західних областей України в другій половині 1940 – початку 1950-х років: наслідки в національно-культурній сфері. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Вип. 12. Київ. с. 340–356.
- Баран В. К., 2003. *Україна: новітня історія (1945–1991 рр.)*. Львів.
- Білас І. Г., 1994. *Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз*. Кн. 1. Київ.
- Даниленко В. М. (Ред.), 2010. *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)*. Кн. 2, ч. 3. Київ.
- Жив'юк А. А., 2011. *За московським часом: контрверсії радянської Рівненщини (кінець 1930-х – кінець 1950-х років)*. Рівне.
- Іщук О. С., 2014. Ніколаєва Н. Б. Стратегії ОУН «Дажбог», «Орлик» і «Олег». *Український визвольний рух*. 2014. №19. Львів. с. 309–361.
- Калениук К. В., 2023. Старжець В. І. Сталінська репресивно-каральна система на теренах Рівненщини у післявоєнні роки. *Інноваційні дослідження та перспективи розвитку науки і техніки у ХХІ столітті: збірник тез доповідей учасників Міжнародної науково-практичної конференції до 30-річчя ПВНЗ «МЕГУ імені акад. С. Дем'янчука*. Ч II. Рівне. с. 99–101.
- Марчук В. С., 2010. Радянські методи боротьби з українським національно-визвольним рухом на Рівненщині. 1944–1945 рр. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Вип. 16. Острог. с. 146–153.
- Надольський Й. Е., 2008. *Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939–1953 рр.)*. Луцьк.
- Попович С. Т., 2016. Попович Г. І. Мілена Рудницька і її «Західна Україна під більшовиками». Львів.
- Стародубець Г. М., 2021. Повсякденне життя партійно-радянської номенклатури західноукраїнських областей у період пізнього сталінізму (середина 1940 – початок 1950-х років). *Повсякденне життя населення західних земель України у перші повоєнні роки (1944–1953): колективна монографія / відп. ред. В. Ільницький*. Львів-Торунь. с. 47–76.
- Ярош Я. Б. 2021. Сталінізм як різновид тоталітаризму. *Радянські репресії в Західній Україні у 1939–1953 рр. До 80-річчя розстрілів у Луцькій в'язниці / за ред. Л. Стрільчук та ін.* Одеса. с. 5–10.

Volodymyr Starzhets, Kateryna Kaleniuk

THE DEPORTATION POLICY OF THE STALINIST TOTALITARIAN REGIME IN RIVNE REGION

The article is dedicated to the study of the establishment of the Soviet totalitarian system on the territory of the Rivne region in 1944–1953. The use of deportation as an important component of the policy of taming the local population is characterized. The purpose of the article is a comprehensive analysis and critical understanding of the functioning of the Soviet totalitarian regime during the "second Sovietization" of the Rivne region. Study of the mechanisms of Stalin's repressive and punitive system, determination of the scope and consequences of deportation processes. The research methodology is based on the principles of scientificity, systematicity, reliance on historical sources and their verification. Problem-historical, search methods, as well as methods of microhistory and local history were used.

The scientific article analyzes the situation of the population of the Rivne region, which was at the epicenter of the confrontation between the Soviet authorities and the Ukrainian insurgent movement. The essence of the communist system and repressive policy, the peculiarities of its functioning have been studied. The methods and means of the struggle of the Soviet authorities with the Organization of Ukrainian nationalists and the Ukrainian Insurgent Army have been determined. Using specific examples of human lives, taking into account the testimonies of victims of political repression, the activity of the penal system is analyzed and the scope and consequences of Stalin's policy in the Rivne region are shown.

It is substantiated that the establishment of the Soviet totalitarian regime in the Rivne region in the post-war years was carried out by command-administrative and repressive methods. There was a mass murder of the Ukrainian population, its dispersion in the corners of the Moscow Empire, and the extermination of entire families. It was asserted that the arbitrariness and impunity of the employees of the power structures led to a negative impact on the political, socio-economic and moral life of the population of the Rivne region. The processes of eviction of family members of the participants of the liberation movement show all the complexity and depth of the scale of social experiments that led to irreparable human losses.

Key words: Stalins totalitarian regime, repressions, deportations, Organization of Ukrainian nationalists, Ukrainian Insurgent Army, Rivne region, post-war years.

References

Bazhan O. H., 2007. Radyanizaciya zaxidnyx oblastej Ukrayiny v druhij polovyni 1940 – pochatku 1950-x rokiv: naslidky v nacional'no-kul'turnij sferi [Sovietization of the western regions of Ukraine in the second half of the 1940s and early 1950s: consequences in the national and cultural sphere]. *Ukrayina XX st.: kul'tura, ideolohiya, polityka*. Vyp. 12. Kyiv. s. 340–356 (In Ukrainian).

Baran V. K., 2003. *Ukrayina: novitnya istoriya (1945–1991 rr.)* [Ukraine: recent history (1945–1991)]. L'viv (In Ukrainian).

Bilas I. H., 1994. Represyvno-karal'na systema v Ukrayini (1917–1953): suspil'no-politychnyj ta istoryko-pravovyj analiz [The repressive and punitive system in Ukraine (1917–1953): socio-political and historical-legal analysis]. Kn. 1. Kyiv (In Ukrainian).

Danylenko V. M. (Ed.), 2010. *Povoyenna Ukrayina: narysy social'noyi istoriyi (druha polovyna 1940-x – seredyna 1950-x rr.)* [Postwar Ukraine: essays on social history (second half of the 1940s – mid-1950s)]. Kn. 2, ch. 3. Kyiv (In Ukrainian).

Zhyv'yuk A. A., 2011. *Za moskovskym chasom: kontroversiyi radyanizaciyi Rivnenshhyny (kinec' 1930-x – kinec' 1050-x rokiv)* [According to Moscow time: controversies of the Sovietization of the Rivne region (late 1930s – late 1050s)]. Rivne (In Ukrainian).

Ishhuk O. S., 2014. Nikolayeva N. B. Stratehiyi OUN «Dazhboh», «Orlyk» i «Oleh» [Strategies of OUN «Dazhbog», «Orlyk» and «Oleg»]. *Ukrayins'kyj vyzvol'nyj rux*. 2014. № 19. L'viv. s. 309–361 (In Ukrainian).

Kalenyuk K. V., 2023. Starzhec' V. I. Stalins'ka represyvno-karal'na systema na terenax Rivnenshhyny u pislyavoyenni roky [Stalin's repressive and punitive system on the territory of Rivne region in the post-war years]. *Innovacijni doslidzhennya ta perspektyvy rozvytku nauky i texnyky u XXI stolitti: zbirnyk tez dopovidej uchasnykiv Mizhnarodnoyi nauково-praktychnoyi konferenciyi do 30-richchya PVNZ «MEHU imeni akad. S. Dem'yanchuka*. Ch II. Rivne. s. 99–101 (In Ukrainian).

Marchuk V. S., 2010. Radyans'ki metody borot'by z ukrajins'kym nacional'no-vyzvol'nym ruxom na Rivnenshhyni. 1944–1945 rr. [Soviet methods of combating the Ukrainian national liberation movement in the Rivne region. 1944–1945]. *Naukovi zapysky Nacional'noho universytetu «Ostroz'ka akademiya»: Istorychni nauky*. Vyp. 16. Ostroh. s. 146–153 (In Ukrainian).

Nadol'skyj J. E., 2008. Deportacijna polityka stalins'koho totalitarnoho rezhymu v zaxidnyx oblastyax Ukrayiny (1939–1953 rr.) [The deportation policy of the Stalinist totalitarian regime in the western regions of Ukraine (1939–1953)]. Luc'k (In Ukrainian).

Popovych S. T., 2016. Popovych H. I. Milena Rudnyc'ka i yiyi «Zaxidna Ukrayina pid bol'shevykamy» [Milena Rudnytska and her «Western Ukraine under the Bolsheviks»]. L'viv (In Ukrainian).

Starodubec' H. M., 2021. Povsyakdenne zhyttya partijno-radyans'koyi nomenklatury zaxidnoukrayins'kyx oblastej u period pizn'oho stalinizmu (seredyna 1940 – pochatok 1950-x rokiv) [Everyday life of the Party-Soviet nomenclature of the Western Ukrainian regions during the period of late Stalinism (mid-1940s – early 1950s)]. *Povsyakdenne zhyttya naselennya zaxidnyx zemel' Ukrayiny u pershi povoyenni roky (1944–1953): kolektyvna monohrafiya / vidp. red. V. Il'nyk'kyj*. L'viv-Torun'. s. 47–76 (In Ukrainian).

Yarosh Ya. B., 2021. Stalinizm yak riznovyd totalitaryzmu [Stalinism as a type of totalitarianism]. *Radyans'ki represiyi v Zaxidnij Ukrayini u 1939–1953 rr. Do 80-richchya rozstriliv u Luc'kij v'yaznyci / za red. L. Stril'chuk ta in.* Odesa. s. 5–10 (In Ukrainian).

УДК 355.48(430:47):930(477)«1943/1944»]:001.8
DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2024-spec-7>

Чорний Олександр,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України та всесвітньої історії,
Центральноукраїнський державний університет
імені Володимира Винниченка
kotandarmus12@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-5169-3554

БИТВА ЗА ДНІПРО: ДИСКУСІЙНІ АСПЕКТИ ПРОТИСТОЯННЯ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ І ВЕРМАХТУ ВЛІТКУ 1943 – НАВЕСНІ 1944 РОКУ

Битва за Дніпро у роки Другої світової війни стала однією з найтриваліших кампаній у протистоянні Червоної армії і Вермахту на Східному фронті та найменш вивченою в радянській і сучасній українській історичній науці, що й досі визначає її актуальною та дискусійною проблемою.

У пропонованій публікації на тлі радянських та пострадянських уявлень про битву за Дніпро автор показав її найбільш дискусійні моменти та стереотипні судження стосовно подолання Червоною армією дніпровського рубежу, які зафіксовані в науковій, навчальній та публіцистичній літературі.

Дослідник наголосив, що хронологія та географія битви в радянській історіографії війни з ідеологічних та пропагандистських міркувань були значно скорочені, аби загнати її результати і наслідки у тінь перемог під Сталінградом і на Курському виступі. Це позначилося на характері дослідницьких реконструкцій подій на Дніпрі і в епоху СРСР і значною мірою вплинуло на історіографічний процес у межах окресленої проблеми в українській історичній науці після 1991 р. Торкаючись найбільш стереотипних суджень про битву за Дніпро, насамперед оцінок драматичних і трагічних подій на Букринському плацдармі у вересні-жовтні 1943 р., суджень стосовно «святкових» боїв за Київ у листопаді 1943 р., уявлень про радянські втрати на Дніпрі, автор пояснив природу їх появи в історіографії проблеми, з'ясував, наскільки вони відповідають об'єктивному вивченню битви за Дніпро та визначенню її місця і значення у межах Другої світової війни.

Ключові слова: Друга світова війна, битва за Дніпро, Червона армія, Вермахт, докорінний перелом, фальсифікація, радянська цензура, ідеологічний контроль, архівні джерела.

У роки Другої світової війни Дніпро на Східному фронті відіграв ключову роль у кількох кампаніях. Так, після провалу прикордонного протистояння літа 1941 р. радянське командування спробувало затримати німецьке просування на схід саме на Дніпрі. Кровопротитні бої в районі Києва, Черкас, Дніпропетровська, Запоріжжя та сумнозвісний підрив дамби Дніпрогесу стали свідченням потужної битви на дніпровському рубежі, яку можна і варто розглядати як битву за Дніпро 1941 р. Прагнення радянського Верховного головнокомандування вийти на Дніпро простежується наприкінці лютого – на початку березня 1943 р., коли під час потужного (почасти непродуманого) радянського контрнаступу з'єднання Південно-Західного фронту після «запаморочливого» успіху під Сталінградом спробували прорватися до ріки між Дніпропетровськом і Запоріжжям. Документи свідчать, що командувач Південно-Західного фронту М. Ф. Ватутін навіть представив на розгляд Ставки ВГК план форсування Дніпра у вище означеному районі¹. Удар на Запоріжжя завершився провалом. Вермахту вдалося організувати контрудар і потіснити радянські з'єднання до Сіверського Дінця та відновити контроль над Харковом. Німецький Генштаб продемонстрував, що противник здатен утримувати ситуацію під контролем, робити швидкі перегрупування та наносити ефектні контрудари. Але

¹ Доклад командуючого військами Юго-Западного фронта № 128 Верховному Главнокомандующому плану операції по разгрому группировки противника на Донбассе и захвату плацдарма на р. Днепр. 17.02.1943 г. Русский архив: Великая Отечественная война. Ставка ВГК: Документы и материалы. 1943 год. Москва: ТЕРРА, 1999. Т. 16 (3). С. 280–282.

найбільш показово боротьба між РСЧА і Вермахтом розгорнулася на початку серпня 1943 р., після того як радянські з'єднання витримали удар противника на південному фасі Курського виступу. Наступ, який розгорнули Центральний, Воронежський, Степовий, Південно-Західний та Південний фронти на севсько-чернігівському, київському, полтавсько-кременчуцькому, дніпропетровсько-запорізькому та мелітопольському напрямках, став третім у німецько-радянському протистоянні на дніпровському вододілі та мав головним завданням для радянського командування вийти на Дніпро і захопити з ходу плацдарми на його правому березі.

Події, що розпочалися у серпні 1943 р. на південному фланзі німецько-радянського фронту у смузі просування вище згаданих п'яти фронтів, за задумом Ставки ВГК, мали стати визначальними та важливими. Це було продиктовано стратегічним значенням і для Німеччини, і для СРСР економічно потужних сільськогосподарських і промислових районів Лівобережної України та Донецького басейну, а також стратегічно важливими рубежами річок Молочної та Дніпра, які, з огляду на їх додаткове укріплення, закривали шлях Червоній армії на Правобережжя та в Крим, установлення контролю над якими мало величезне значення для розгортання подальших дій радянськими з'єднаннями по всій лінії Східного фронту. Водночас успіхи РСЧА на окресленому театрі відкривали радянській дипломатії нові горизонти у роботі в межах антигітлерівської коаліції. Але радянська історична наука так широко боротьбу РСЧА і Вермахту за Дніпро не розглядала, що з часом послужило формуванню спрощеного бачення битви за Дніпро як німецько-радянського протистояння у період завершення докорінного перелому в т. зв. «Великій Вітчизняній війні», що відбувся у 1943 р. Штучне нівелювання успіху Червоної армії на Дніпрі на тлі її ж перемог під Сталінградом і Курськом започаткувало процес хоча й не гострої, але дискусії довкола битви, яка триває й досі. Деякі її аспекти (як то хронологічні та просторові межі) носять більш глобальний характер, деякі (як то «букринська епопея» кінця вересня – початку листопада 1943 р. або окремі сталінські накази стосовно форсування Дніпра і «визволення Києва») менш знакові, а деякі (як то проблема «чорної піхоти» або людських утрат) лише започатковані.

На нашу думку, дискусійність у межах комплексу проблем, пов'язаних із третім протистоянням РСЧА і Вермахту на Дніпрі, за своєю природою визначається кількома ключовими чинниками, які історично сформувалися у такій послідовності:

По-перше, ще в ході битви особисто Й. В. Сталіним було визначено на майбутнє і концептуальне бачення баталії (хронологія, просторові межі), і значення у межах усієї війни (закріплення докорінного перелому «переломного 1943 року»), і канони представлення її в історичній літературі (героїзація на тлі замовчування реальних утрат у живій силі).

По-друге, після закінчення війни 1949 р. в СРСР було затверджено перші цензурні гранки стосовно вивчення війни у цілому та окремих її етапів і знакових подій, що обмежували дослідників у можливості об'єктивного вивчення війни та представлення суджень і аргументів, відмінних від тих, які визнавалися «генеральною лінією партії».

По-третє, усі знакові документи і матеріали, що проливали світло на війну, події на фронтах і в тилу та давали змогу говорити про рішення командування різних рівнів, були строго засекречені в СРСР ще в ході війни. Для цього в країні Рад і в Червоній армії діяли чітко визначені рівні секретності: «Для службового користування», «Тільки для командування», «Знищити після ознайомлення», «Таємно», «Цілком таємно», «Особливе зберігання». Скажімо, ті ж самі журнали бойових дій полкового, дивізійного, корпусного, армійського та фронтового рівнів велися від першої сторінки під грифом «Таємно».

Четверте. Відсутність доступу до першоджерел стала стимулом для підготовки величезного масиву мемуарної літератури (у тому числі й про події на Дніпрі), яка була ретельно підігнана під лекала радянських ідеологічно-пропагандистських штампів, зміст яких зводився до прославлення радянських перемог, організатором яких були більшовицька партія та її мудрі очільники.

П'яте. У роки державної незалежності України у вітчизняній мілітаристиці було започатковано десятки досліджень з історії війни, у тому числі присвячених і битві за Дніпро, але наратив хоч і формувався по-новому, війну і ключові її події вдалося лише частково оновити і лише у межах вузлових проблем, стосовно яких було введено у науковий обіг невелику кількість розсекречених документів. Тоді ж удалося вивести історію війни з-під партійно-пропагандистських впливів. У цілому проблематика війни і надалі залишилася в полоні т. зв. джерельного голоду – закритості архівів та відсутності у дослідників широкого доступу до відповідних колекцій документів.

Глибоко усвідомлюючи зазначене, наголосимо, що різнопланове вивчення проблеми є актуальним завданням для вітчизняної історичної науки, оскільки об'єктивне осягнення дніпровської баталії нарешті дасть змогу вивести наскрізне бачення України у роки Другої світової війни з-під впливів радянських і російських наративів щодо т. зв. «Великої Вітчизняної війни», яку в українській історичній традиції варто називати Східним фронтом Другої світової війни; уможливить сформувані свій концепт німецько-радянського протистояння на території України, а також поглибити знання про вклад українського народу в перемогу над нацизмом, визначити її ціну – український вимір перемоги. Комплексне вивчення битви за Дніпро неможливе без аналізу наявного радянського та пострадянського історіографічного спадку про неї і, насамперед, тих уявлень, які широким фронтом увійшли та закріпилися у науковому та інформаційному просторі.

У межах пропонованої розвідки ми проаналізуємо радянську концепцію битви за Дніпро, запропонуємо її сучасне бачення, звернемо увагу на найбільш дискусійні аспекти окресленої проблеми, визначимо, наскільки вони допомагають або шкодять об'єктивному сприйняттю битви за Дніпро, а з тим і розумінню її місця й ролі у Другій світовій війні.

Отже, боротьба за Дніпро, яка розгорнулася на Східному фронті на початку серпня 1943 р. і тривала до повного подолання дніпровського рубежу, в історії Другої світової війни отримала назву «битва за Дніпро». Надтяжке просування Червоної армії до Дніпра, форсування ріки, захоплення плацдармів на її західному березі з розширенням їх до рівня стратегічних, ліквідація німецьких передмостових плацдармів стратегічного призначення на лівобережжі в районі Києва, Кременчука, Дніпропетровська, Запоріжжя, Нікополя і Херсона, цікавили дослідників ще в ході війни, про що свідчать розвідки Ф. М. Ісаєва (Ісаев Ф. М., 1944) і М. О. Таленського (Таленский Н. А., 1944).

В інформаційному просторі в СРСР наприкінці 1943 – у середині 1944 р. сформувалися два підходи щодо бачення німецько-радянського протистояння на Дніпрі. Перший відображав сталінську концепцію дніпровської баталії, в основі якої лежала промова Й. В. Сталіна, виголошена 6 листопада 1943 р. під час зустрічі з депутатами Московської ради трудящих, у якій «вождь» уперше дав оцінку подіям на німецько-радянському фронті, що відбулися 1943 р. У цілому відзначивши 1943-й як рік «докорінного перелому», Й. В. Сталін назвав його символами Сталінградську та Курську битви, а також успішні дії Червоної армії на Дніпрі. І якщо перші дві «вождь і учитель радянського народу» визначив початком перелому та власне самим переломом, то стосовно боротьби за Дніпро сказав, що «тепер Червона армія успішно громить ворога по ту сторону Дніпра»². Пізніше це дало змогу радянським історикам-мілітаристам назвати події на дніпровському рубежі восени та взимку 1943 р. «завершенням докорінного перелому», тим самим вписати дніпровську баталію у межі «переломного 1943-го». Незважаючи на те що Дніпро на південь від Нікополя до кінця 1943 р. подоланий не був, незважаючи на боротьбу, яка продовжувалася між РСЧА і Вермахтом на Дніпрі в районі миронівсько-

² XXVI годовщина Великой Октябрьской Социалистической революции». Доклад Председателя Государственного Комитета Оборона товарища И. В. Сталина на торжественном заседании Московского совета депутатов трудящихся с партийными и общественными организациями г. Москвы 6 ноября 1943 года. Красная звезда. 1943. 7 ноября. С. 1–2.

звенигородського і нікопольсько-криворізького виступів/плацдармів, а також у пониззі ріки у січні – середині березня 1944 р., Й. В. Сталін включив цю частину боротьби за Дніпро до подій, покликаних прославляти здобутки і перемоги радянських з'єднань у межах 1944 р., який ним було визначено «роком вирішальних перемог»³, а бої в пониззі Дніпра в січні–березні 1944 р. були включені до т. зв. «битви за Правобережну Україну» (Грылѝв А. Н., 1970).

Таким чином, сталінське бачення битви за Дніпро хронологічно обмежувалося подіями кінця серпня – кінця грудня 1943 р. Відповідно, її початок убачався у розгортанні загального наступу радянських з'єднань на Лівобережній Україні після деокупації Харкова, кінець – асоціювався з ліквідацією контрудару Вермахту на Київському напрямку в другій половині листопада – першій половині грудня 1943 р. та початком повторного просування 1-го Українського фронту на житомирсько-бердичівському напрямку в середині – другій половині грудня 1943 р.

Інший підхід стосовно битви за Дніпро напрацьований воєнним істориком Ф. М. Ісаєвим, який першим у радянській мілітаристиці спробував узагальнити події, пов'язані з третім протистоянням Червоної армії і Вермахту на Дніпрі у другій половині 1943 – на початку 1944 р. У середині 1944 р. в СРСР була надрукована його розвідка «Битва за Дніпро» (Ісаєв Ф. М., 1944), у якій дослідник представив власне концептуальне бачення протистояння РСЧА і Вермахту на Дніпрі – стратегічному рубежі німецької оборони, яке тривало з початку серпня 1943 р. до повного подолання ріки у межах України.

На відміну від Й. В. Сталіна Ф. М. Ісаєв убачав початок битви за Дніпро не в розгортанні наступу Воронезького і Степового фронтів на Дніпровському Лівобережжі після звільнення Харкова, а ототожнював із проривом німецьких укріплених позицій у районі Сум, Боромлі, Белгорода, Харкова, на Сіверському Дінці та Міусі, який розпочався 4–12 серпня 1943 р. силами Центрального, Воронезького, Степового, Південно-Західного та Південного фронтів. Кінцем битви дослідник убачав повне подолання Дніпра від Лоєва до Херсона, що сталося в середині – другій половині березня 1944 р. Ф. М. Ісаєв включив у межі битви за Дніпро не лише події серпня–грудня 1943 р. в смузі просування п'яти радянських фронтів, а й успішний наступ 1-го Українського фронту на житомирсько-бердичівському напрямку, деокупацію Кіровограда, ліквідацію контрольованого Вермахтом миронівсько-звенигородського виступу (подія більш відома як Корсунь-Шевченківська операція), бої пов'язані з установами Червоною армією контролю над Нікопольсько-Криворізьким басейном, а також подолання Дніпра у його нижній течії та зайняттям радянськими з'єднаннями Херсона.

Таким чином, Ф. М. Ісаєв ототожнював битву за Дніпро з повним подоланням Дніпра у його судохідній частині, з утворенням на Дніпровському Правобережжі в межах України єдиної лінії фронту, контрольованої з'єднаннями 1-го, 2-го і 3-го Українських фронтів та блокуванням великого німецького угруповання в Криму арміями 4-го Українського фронту.

За концептуальним баченням генерал-майора Ф. М. Ісаєва німецько-радянське протистояння на Дніпрі майже в два рази триваліше в часі за трактування цих подій на Східному фронті Й. В. Сталіним. Із цілком зрозумілих причин і мотивів бачення битви за Дніпро Ф. М. Ісаєвим не набуло актуального звучання в радянській повоєнній історіографії та не було підтримано провідними радянськими істориками-мілітаристами під час підготовки у 1960–1970-х роках «фундаментальних» праць з історії війни.

У післявоєнній радянській історіографії битва за Дніпро на відміну від битви за Москву, Сталінградської та Курської битв тривалий час не була предметом спеціального дослідження. Лише 1967 р. в СРСР з'явилася монографія Г. М. Уткіна «Штурм «Східного валу» (Уткин Г. М., 1967). Незважаючи на те що автор уперше різнобічно розглянув німецько-радянське проти-

³ XXVII годовщина Великой Октябрьской Социалистической революции. Доклад Председателя Государственного Комитета Оборона товарища И. В. Сталина на торжественном заседании Московского совета депутатов трудящихся с партийными и общественными организациями г. Москвы 6 ноября 1944 года. Известия. 1944. 7 ноября. С. 1–2.

стояння за контроль над Дніпром, він практично не вживав на сторінках дослідження поняття «битва за Дніпро». Це пояснюється тим, що у перші повоєнні десятиріччя у відкритих і закритих радянських виданнях з історії війни широкомасштабна дніпровська баталія подавалася як «продовження літньої кампанії» 1943 р., як «літньо-осіння кампанія» і «форсування Дніпра», як «розгром німецьких полчищ на Лівобережній Україні та на Донбасі», але не як «битва за Дніпро» (Чорний О. В., 2023, с. 183–184).

До появи монографії Г. М. Уткіна поняття «битва за Дніпро» не вживалося і в радянській енциклопедистиці. Для прикладу, у повоєнному виданні «Великої радянської енциклопедії» не було окремої статті, присвяченої битві за Дніпро, а відповідні події пунктирно окреслені в статті «Дніпро» (Введенский Б. А. (ред.), 1952). І це при тому, що Московська, Сталінградська, Курська, Ленінградська та Кавказька битви у виданні удостоєні окремих статей.

На цьому тлі Г. М. Уткін концептуально побудував бачення дніпровської баталії як протистояння Червоної армії і Вермахту за т. зв. «Східний вал» – стратегічний рубіж німецької оборони, облаштований на Дніпрі в першій половині – середині 1943 р., що був покликаний зупинити просування радянських частин на захід у разі їхнього прориву аж до Дніпра.

Хронологія битви за Дніпро, за Г. М. Уткіним, не має чітко окреслених рамок. У вступній частині монографії автор досить закрутисто підійшов до їхнього обґрунтування. Торкаючись часових меж німецько-радянського протистояння на Дніпрі, автор спочатку зазначив, що «в 20-х числах серпня [1943 р.] розгорнувся грандіозний наступ військ Центрального, Воронежського, Степового, а також Південно-Західного і Південного фронтів на Донбасі. Почалися вирішальні бої за визволення Лівобережної України, за Дніпро, за Київ», а потім додав: «Битва за Дніпро умовно розділяється на два етапи. На першому етапі (серпень – вересень 1943 р.) Червона армія розгромила німецько-фашистські війська на Лівобережній Україні, у тому числі і на Донбасі, з ходу форсувала Дніпро і захопила кілька плацдармів у його середній течії. На другому етапі (жовтень – грудень 1943 р.) радянські війська вели запеклі бої, спрямовані на ліквідацію плацдармів ворога в районі Запоріжжя і Мелітополя, за розширення та укріплення своїх задніпровських плацдармів на вирішальних напрямках, за утворення двох стратегічних плацдармів – у районі Києва та на південний захід від Кременчука» (Уткін Г. М., 1967, с. 19). У доданій до роботи хронологічній таблиці (Уткін Г. М., 1967, с. 457–462) дослідник почав відлік подіям дніпровської баталії 12 серпням, а закінчив 31 грудням 1943 р. Нижня хронологічна межа зумовлена директивою Ставки ВГК Воронежському, Степовому і Південно-Західному фронтам, що фіксує завдання деокупувати Харків, просуватися до Дніпра та штурмувати його. Верхній часовий рубіж автор ототожнив зі звільненням м. Житомира військами 1-го Українського фронту.

Конкретизацію у хронологічній таблиці можна було б прийняти як чітке визначення дослідником часових меж битви. Але це не так, оскільки Г. М. Уткін, роблячи деякі уточнення стосовно подій на дніпровському рубежі, зазначив, що «Червона армія на південно-західному напрямку успішно провела вісім великим фронтових наступальних операцій: Чернігівсько-Прип'ятську, на київському і кременчуцькому напрямках, Донбаську, Запорізьку, Мелітопольську, Кіровоградсько-Криворізьку та Київську... Усі ці операції проводилися у відповідності до стратегічного плану Ставки ВГК, який був успішно реалізований на полі бою на Лівобережній Україні та на Дніпрі» (Уткін Г. М., 1967, с. 19).

З огляду на включення подій у районі Кіровограда (зайнятий Червоною армією 8 січня 1944 р.) та Кривого Рогу (зайнятий 22 лютого 1944 р.) у межі битви за Дніпро, можемо констатувати, що дослідник розумів німецько-радянське протистояння на дніпровському рубежі значно ширше, але у дослідженні подав відповідно до пануючого на той час у радянській історичній науці сталінського концептуального бачення подій 1943 та 1944 рр. Не варто виключати, що «різноголосся» може бути наслідком недоопрацювання чиновників від цензури.

Із появою монографії Г. М. Уткіна у межах осмислення битви за Дніпро окреслилася ще одна досить цікава тенденція – ототожнення її з битвою Червоної армії та Вермахту за Київ.

Серед деокупованих у серпні–грудні 1943 р. великих міст на Дніпровському Лівобережжі, на Дніпрі та на його західному березі, Київ – це найбільше місто (на рівні з Харковом) та перша «зайнята радянськими з'єднаннями» столиця з-поміж окупованих столиць союзних республік. Історія встановлення контролю Червоної армії над Києвом досить складна і тривала в часі. Війська Воронежського фронту, що просувалися на київському напрямку, вийшли до Дніпра в 20-х числах вересня 1943 р. і з ходу захопили плацдарми у межах т. зв. Букринського вигину (у районі населених пунктів Малий і Великий Букрин, Зарубинці, Григорівка), поряд із містами Ржищів, Канів, а також на північ від Києва – неподалік сіл Сваром'я, Лютежа і Новопетрівців. У смузі наступу Воронежського фронту дії радянських з'єднань були зв'язані наземними та повітряними силами противника. Командувач групи армій «Південь» Е. фон Манштейн кинув значні сили для стримування радянського наступу на Київ. Усі спроби Воронежського (1-го Українського) фронту розгорнути наступ на Київ із плацдармів на південь від міста наприкінці вересня – у жовтні 1943 р. успіхом не увінчалися. І лише добре підготовлений удар 3–6 листопада 1943 р. з Лютізького плацдарму дозволив військам 1-го Українського фронту зайняти Київ, упродовж наступного тижня відтіснити противника від міста, а потім ще понад місяць стримувати німецькі контратаки на київському напрямку. У 20-х числах грудня радянським з'єднанням удалося відсунути німецьке угруповання від Києва на 60–100 км, утворивши київський стратегічний плацдарм. Останній на кінець грудня 1943 р. за площею перебільшував кременчуцький, який був захоплений силами Степового (2-го Українського) фронту наприкінці вересня – у грудні 1943 р.

Боротьба за Київ та утворення київського стратегічного плацдарму, військово-політичне значення деокупації Червоною армією Києва згодом стали підставою для ототожнення битви за Дніпро з битвою за Київ. У деяких публікаціях навіть зустрічаються судження, що бої за Київ – це кульмінація битви за Дніпро, її основний складник, що сильно спрощує розуміння масштабності баталії.

Не вийшов Г. М. Уткін за межі сталінської концепції бачення війни і в оцінках битви за Дніпро. Дослідник відзначив: «У результаті переможного фіналу літньо-осінньої кампанії 1943 року завершився докорінний перелом, започаткований у ході Сталінградської битви. Центральною подією цієї кампанії був розгром ворога під Курськом. Величним подвигом Червоної армії стало форсування Дніпра. Це була нова велика перемога радянських збройних сил» (Уткін Г. М., 1967, с. 413).

1976 р. в СРСР була опублікована перша окрема енциклопедична довідка під назвою «Битва за Дніпро, 1943», яку підготували воєнні історики М. І. Шеховцов і Г. А. Колтунов (Шеховцов Н. И., Колтунов Г. А., 1976). Автори подають її як завершення докорінного перелому у «Великій Вітчизняній війні», позиціонують таким собі закріпленням «всесвітньо-історичних» перемог Червоної армії під Сталінградом та на Курському виступі. Новизною представлених у довідці узагальнень стосовно битви за Дніпро стало визначення її хронологічних рамок у межах 25 серпня – 23 грудня 1943 р.

Пропоновані хронологічні межі битви виглядають досить неоконечно/нелогічно, оскільки комплексно не відображають сутності подій, що відбувалися на південно-західному напрямку Східного фронту. Нижня хронологічна межа припасована до початку наступу Червоної армії до Дніпра після офіційно призначеної в СРСР дати деокупації Харкова⁴. Але, як відомо, у боях за першу столицю радянської України брали участь армії двох фронтів – Воронежського і Степового, тоді як у наступі з метою виходу до Дніпра були задіяні п'ять фронтів, які розпочали активні дії на початку серпня 1943 р. Те ж саме маємо і з верхньою часовою межею баталії, яку автори ототожнили з 23 грудня 1943 р., пов'язавши із закінченням радянського контрнаступу під час т. зв. Київської оборонної операції. Тут знову ж таки маємо фінальну дату битви,

⁴ Документально доведено, що Червона армія встановила повний контроль над Харковом лише 29 серпня 1943 року.

прив'язану до дій лише 1-го Українського фронту, тоді як боротьба за розширення плацдармів на західному березі ріки продовжувалася з'єднаннями 2-го і 3-го Українських фронтів на криворізькому та кіровоградському напрямках, а війська 4-го Українського фронту блокували потужне угруповання Вермахту в Криму та намагалися ліквідувати контрольований противником плацдарм на Дніпровському Лівобережжі в районі Нікополя.

Таким чином, датування битви за Дніпро М. І. Шеховцовим і Г. А. Колтуновим є штучно припасованим до подій у районі Києва з метою умонтування дніпровської баталії в уже утверджену в СРСР сталінську періодизацію т. зв. «Великої Вітчизняної війни».

1985 р. в СРСР вийшло друком видання «Велика Вітчизняна війна 1941–1945 рр. Енциклопедія», у якому маємо довідку «Битва за Дніпро, 1943» (Козлов М. М. (ред.), 1985 (а)). Її зміст повністю відповідає ключовим позиціям довідки М. І. Шеховцова і Г. А. Колтунова за винятком незначного корегування датування битви (24 серпня – 24 грудня 1943 р.) та оціночних суджень стосовно її значення у ключових кампаніях на Східному фронті. Упорядники не вказали, що німецько-радянське протистояння на Дніпрі стало завершенням докорінного перелому. Натомість авторський колектив видання наголосив, що «перемога радянських військ у Курській битві мала велике політичне та економічне значення. У цій битві остаточно зазнала краху наступальна стратегія Вермахту. Перемогою під Курськом і виходом радянських військ до Дніпра завершився докорінний перелом у війні. Німеччина та її союзники були змушені перейти до оборони на всіх театрах Другої світової війни, що визначило її подальший хід» (Козлов М. М. (ред.), 1985 (б). с. 394).

Таке трактування окресленої проблеми базувалося на тодішніх уявленнях радянської воєнно-історичної науки. Справа в тім, що у 1970-х – середині 1980-х років у радянській історіографії війни серйозно дискутувалося питання докорінного перелому у «Великій Вітчизняній війні». Деякі історики намагалися увести в історію війни нову концепцію переломних подій на Східному фронті, зміст якої зводився до того, що перелом у німецько-радянському протистоянні був започаткований у битві під Москвою, відбувся у надважкій битві під Сталінградом, а закріплення стратегічної ініціативи на фронті за Червоною армією сталося внаслідок перемоги на Курському виступі. Ініціатором такої «реформи» сталінської концепції докорінного перелому виступив воєнний історик і радянський пропагандист В. П. Морозов (Морозов В. П., 1970).

Це був суто пропагандистський хід, покликаний закріпити/призначити найбільш знаковими перемогами Червоної армії над противником у роки війни саме ті, що відбулися на території РРФСР. Адепт концепції В. П. Морозов, пропонуючи таке бачення докорінного перелому, головним аргументом на його користь експлуатував факт успішної битви під Москвою взимку 1941–1942 рр. – першої значної перемоги РСЧА починаючи з 22 червня 1941 р. Усе з тих же ідеологічних міркувань дослідник наполягав, що саме під Москвою і ніде інде не могло бути започатковано докорінний перелом, бо саме там Червона армія показала, як потрібно «правильно громити ворога». Не всі провідні радянські воєнні історики сприйняли концепцію В. П. Морозова, оскільки між «початком докорінного перелому під Москвою» і «самим переломом під Сталінградом» Червона армія зазнала низку значних невдач, з-поміж яких особливо трагічністю визначається поразка радянських з'єднань Південно-Західного фронту під Харковом у травні 1942 р., наслідком якої став масштабний наступ Вермахту на сталінградському і північнокавказькому напрямках.

Частина істориків сприйняла концепцію В. П. Морозова, долучилася до дискусії, зокрема й колишній начальник штабу 1-го Українського фронту генерал С. П. Іванов (Іванов С. П., 1983), але закріпити її зміст на рівні офіційного трактування знакових подій війни їм не вдалося. Натомість битва за Москву все ж була вмонтована в події на німецько-радянському фронті, у ході яких «гартувався докорінний перелом». Їй було вигадано роль т. зв. «поворотного пункту у війні», який трактувався як початок великих перемог РСЧА, як перемога, яка стала натхненням і для червоноармійців, і для тих, хто «наближав перемогу в тилу». Фактично теза про «поворот-

ний пункт у війні» стосовно Московської битви – це більше ідеологічний штамп радянського агітпропу, ніж об'єктивна реальність в її історичних оцінках. Але так чи інакше, концепція В. П. Морозова не залишила переможному поступу Червоної армії на Дніпрі навіть місця в тіні перемог під Сталінградом і Курськом, зробила її успішним фіналом «літньо-осінньої кампанії 1943 року», що дав змогу розгорнути наступ радянських з'єднань на Дніпровському Правобережжі (Морозов В. П., Басов А. В., 1971, с. 69–70).

Таким чином, за понад 40 років радянських досліджень «Великої Вітчизняної війни» та її ключових подій у СРСР так і не було напрацьовано єдиної концепції щодо представлення в історичній та воєнно-історичній літературі битви за Дніпро. Напередодні розпаду СРСР стосовно німецько-радянського протистояння на Дніпрі залишалася низка дискусійних аспектів, які не давали змоги комплексно розуміти і загальну проблематику, і ключові моменти битви за Дніпро. Зокрема, відкритими для дискусії залишалися питання її хронологічних і просторових меж, ключових етапів та знакових подій у межах кожного з них, значення локальних здобутків Червоної армії під час просування просторами Лівобережної України та на Донеччині, у ході форсування ріки, захоплення та розширення плацдармів на її західному березі, а також під час розгортання битви на Дніпровському Правобережжі. Варто наголосити, що в радянській історіографії битви за Дніпро були й такі аспекти, що перебували під повним контролем органів цензури, а відповідно, інтерпретувалися дослідниками у дозволеніх межах або ж порушувалися лише на сторінках закритих видань. Насамперед, це питання, пов'язані з прорахунками радянського командування та втратами Червоної армії в живій силі й техніці.

Розпад Радянського Союзу уможливив пошук аргументованих відповідей на ці та інші питання в межах складної та багатогранної теми битви за Дніпро. Це стало можливим у зв'язку з широкою демократизацією суспільних процесів у пострадянській Україні та ліквідацією органів політичної цензури, наслідком чого стала підготовка актуальних для незалежної держави досліджень у форматі «нового бачення», «незаангажованих суджень», «невідомих сторінок» і т. д. І хоча процес переосмислення окресленої проблеми було започатковано, кількість дискусійних аспектів у її межах не зменшилася, а зросла. Як наслідок, вітчизняна історична наука й досі не має комплексного дослідження з історії битви за Дніпро, а більшість наявних розвідок у межах теми значно перегукується з радянськими судженнями і висновками.

На нашу думку, такий стан речей є наслідком комплексу причин. Серед них можна виділити такі.

По-перше, відсутність широкого кола достовірних джерел, які б давали змогу комплексно реконструювати протистояння РСЧА і Вермахту на Дніпрі. Насамперед, маємо на увазі архівні документи і матеріали – директиви Ставки ВГК; накази, оперативні зведення, карти і схеми фронтового й армійського командування; журнали бойових дій фронтових, армійських, корпусних та дивізійних ланок управління військами, первинні статистичні документи щодо втрат Червоної армії у живій силі й техніці та інші. Усі ці документи до 2004 р. зберігалися під грифом «Цілком таємно» у Центральному архіві Міністерства оборони російської федерації (колишньому ЦАМО СРСР). Не були доступними й німецькі джерела.

По-друге, орієнтування дослідників (за умови відсутності доступу до вище перелічених документів) на мемуарну літературу, насамперед ту, яка з'явилася після 1991 р. Тут можна пригадати т. зв. «не порізані» цензурою спогади радянських маршалів Г. К. Жукова, І. С. Конєва, О. М. Василевського, різномасні спогади рядових піхотинців, артилеристів, десантників і навіть штрафників, які позиціонувалися як «солдатська правда», «окопна правда війни» або «війна, як вона була: погляд з окопу». Доповненням до мемуарної літератури стали тисячі свідчень від очевидців подій, зафіксованих методом усної історії. Варто додати, що в ранній пострадянській Україні дослідникам були недоступні мемуари, що вийшли друком на Заході, насамперед які б представляли німецький погляд на проблему. У 1990-х роках бібліотеки лише почали повертати зі спецховищ спогади Е. фон Манштейна, К. фон Тіппельскірха, Ф. фон Меллен-тіна, не рекомендовані для широкого використання в СРСР.

По-третє, не сприяла об'єктивному вивченню проблеми присутність у науковому середовищі вчених, які тривалий час формували радянський образ битви за Дніпро і які не були готові відмовлятися від зробленого в умовах тотального панування радянської цензури, а з тим – уже не могли в нових реаліях підійти до переосмислення подій, пов'язаних із битвою.

Четверте. Пострадянська історична наука в Україні не була готовою до швидких і нових концептуальних пропозицій у межах порушеної нами теми, з огляду на відмову від марксистсько-ленінської методології та пошуку нових методологічних підходів, що з об'єктивних причин розтяглося на роки. Переосмислення битви за Дніпро могло розпочатися лише за умови загального переосмислення війни, відходу від поняття «Велика Вітчизняна війна» (абсолютного радянського/російського нарративу) і сприйняття та укорінення в науці поняття «Друга світова війна», оскільки події 1941–1944 рр. на просторах європейської частини СРСР та 1944–1945 рр. на просторах європейських країн, де СРСР «дружньо» допомагав звільнятися від німецької окупації є теж складовими частинами Другої світової війни. До того ж поняття «Друга світова війна» стосовно означення широкомасштабного конфлікту, у тому числі й на території СРСР, не носить ні політичного, ні ідеологічного, ні пропагандистського характеру. На жаль, в Україні у 1990-х – на початку 2010-х років це розуміли не всі, а тому тема війни і тема битви за Дніпро залишалися в полоні радянських ідеологем.

П'яте. У 1990-х – 2015 рр. (до початку активної декомунізації) на перешкоді неупередженого вивчення битви за Дніпро стояло масове ввезення російської воєнно-історичної літератури в Україну, яка продовжувала радянські традиції в історіописанні війни, досить часто повторюючи стосовно дніпровської баталії судження і висновки, напрацьовані до 1991 р.

Як наслідок, в українській історіографії битви за Дніпро лише окреслилися окремі вузькі і почасти досить дискусійні аспекти, які лише загально доповнювали наявний радянський і ранній пострадянський нарративи, але не сприяли творенню якісно нового концептуального бачення стосовно німецько-радянського протистояння, центральним об'єктом якого була повноводна/судноплавна частина Дніпра – стратегічний рубіж німецької оборони наприкінці літа 1943 – навесні 1944 р.

З-поміж найбільш популярних аспектів битви за Дніпро у 1990-х – 2000-х роках стали: букринська епопея, сталінський наказ уКиїв до чергової річниці т. зв. «жовтневої революції», масове використання у ході німецько-радянського протистояння на Дніпрі червоними командирами новобранців, які були мобілізовані напередодні і невідповідними направлені в бойові частини – у діючу армію. Окреслені складники баталії досить швидко набрали популярність і в наукових колах, і в інформаційному просторі, глибоко проникли в загальну/колективну свідомість. Але дозволимо собі ще раз наголосити, що кардинально концептуальне бачення битви за Дніпро вони не змінили.

Спробуємо розібратися в природі та генезі виділених аспектів, дати їм оцінку, визначити їхній вплив на можливість неупередженого вивчення складної і багатогранної проблематики битви за Дніпро.

Однією з перших тем, що набрала популярності в українській історіографії війни та битви за Дніпро, стала історія форсування ріки в районі т. зв. Букринського вигину – у районі населених пунктів Ржищів, Великий Букрин, Малий Букрин, Зарубинці, Григорівка, де просувалися частини 40-ї армії генерал-лейтенанта К. С. Москаленка. Саме цьому з'єднанню 22–29 вересня 1943 р. вдалося захопити плацдарми за 75–85 км на південний схід від Києва, на який 24 вересня почали переправлятися танкісти 3-ї гвардійської танкової армії генерал-лейтенанта П. С. Рибалка, поступово розширюючи плацдарм, який отримав назву «Букринський», що походить від населених пунктів Великий і Малий Букрин. У планах Ставки ВГК і фронтового командування було розгортання наступу з Букринського плацдарму на київському напрямку з метою прориву ворожої оборони та обходу Києва з південного заходу (Москаленко К. С., 1984, с. 150).

Із 12 по 23 жовтня 1943 р. з плацдарму було зроблено дві спроби наступу. Вони були невдалими. Під час першого наступу військам 40-ї армії 12–15 жовтня не вдалося з'єднати свій плацдарм зі Студенецьким плацдармом, захопленим і утримуваним військами 47-ї армії. У ході другого наступу (21–23 жовтня) вдалося лише об'єднати Букринський і Щучинецький плацдарми.

Головними причинами невдалих дій стали недоліки в забезпеченні наступаючих частин, насамперед боєприпасами, а також прорахунки радянського командування, причому різних ланок, починаючи від дивізійного і закінчуючи командуванням фронту, керівництвом Генерального штабу і представниками Ставки ВГК. Для прикладу, командувач 40-ї армії генерал К. С. Москаленко після війни згадував, що у жовтні 1943 р. розгорнути успішний наступ із Букринського плацдарму не вдалося через неможливість застосувати на широкому фронті танки, через надто посічену балками місцевість, а без танкових частин одній піхоті зробити це було не під силу (Москаленко К. С., 1984, с. 156–157).

Тут можна поставити цілком логічні питання: хто ж у цій ситуації не допрацював? розвідка різних рівнів? топографічні служби армійської і фронтової ланок? На перший погляд видається, що і розвідники, і топографи однаковою мірою причетні до ситуації, що склалася і на плацдармі, і довкола нього. Але є ще досить цікавий момент. Як відомо, з'єднаннями Воронежського (1-го Українського) фронту в період боїв на Букринському плацдармі командував генерал армії М. Ф. Ватутін, який напередодні та на початку Другої світової війни у жовтні 1938 – липні 1940 рр. служив начальником штабу Київського особливого військового округу (КОВО), а в липні 1940 – червні 1941 рр. обіймав посаду заступника начальника Генерального штабу РСЧА. У цьому разі він як військовий фахівець такого рівня мав добре знати топографію окресленої місцевості і без розвідки. У цьому разі є ще один факт, що привертає увагу. Дії фронту на київському напрямку восени 1943 р. корегував представник Ставки ВГК маршал СРСР Г. К. Жуков, який до війни командував військами КОВО (червень 1940 – січень 1941 рр.), а потім служив начальником Генерального штабу РСЧА (січень – липень 1941 рр.). Він теж мав добре знати топографію в районі Букринського вигину.

З огляду на уточнення вище наведених біографічних даних М. Ф. Ватутіна та Г. К. Жукова, а також спогадів К. С. Москаленка, маємо підстави стверджувати, що ніяких маневрів з основним і відволікаючим плацдармом під час боїв за Київ наприкінці вересня – на початку листопада 1943 р. не було. Це означає, що бої на Букринському і Лютізькому плацдармах не були тактичним задумом радянського командування. Журнали бойових дій Воронежського (1-го Українського) фронту за вересень – жовтень 1943 р. засвідчують, що спроби наступу 40-ї, 47-ї і 3-ї гвардійської танкової армій із Букринського плацдарму та 38-ї армії з Лютізького плацдарму наприкінці вересня – у жовтні 1943 р. були продиктовані сталінськими директивами розгорнути наступ Червоної армії на Правобережжі Дніпра з метою виходу на лінію Житомир – Кіровоград – Новоукраїнка. Останнє, за задумом Ставки ВГК, мало бути реалізоване до середини жовтня 1943 р.⁵

Вихід на окреслену лінію Й. В. Сталіну був необхідний до початку Московської конференції глав закордонних відомств СРСР, Великобританії та США, яка відбувалася 19–30 жовтня 1943 р. Для радянського вождя гучні здобутки на фронті були необхідні, аби посилити позицію СРСР на конференції, на порядок денної якої радянська сторона виносила єдине питання – відкриття союзниками по антигітлерівській коаліції фронту проти Німеччини у Європі.

Саме із цим пов'язані невдалі спроби перейти в наступ на Правобережжі Дніпра з Букринського плацдарму силами 40-ї, 47-ї та 3-ї гвардійської танкової армій 12–15 жовтня й особливо

⁵ Директива Ставки ВГК № 30 197 командующому войсками Воронежского фронта, представителю Ставки на развитие операции по овладению Киевом. 28 сентября 1943 г. *Русский архив: Великая Отечественная. Ставка ВГК: Документы и материалы. 1943 год.* Т. 16 (5–3). Москва: ТЕРРА, 1999. С. 207; Директива Ставки Верховного Главнокомандования № 30 204 командующому войсками Степного фронта, представителю Ставки на развитие наступления в направлении Вознесенского [29 сентября 1943 г.]. *Русский архив: Великая Отечественная. Ставка ВГК: Документы и материалы. 1943 год.* Москва.: ТЕРРА, 1999. Т. 16 (5 – 3). С. 210 – 211.

21–23 жовтня 1943 р., а також бої за розширення плацдарму в районі Лютіжа, які тривали з 29 вересня до 14 жовтня. Не варто забувати, що в той же час з'єднання фронту діяли й на інших – менших плацдармах. Останнє є свідченням того, що фронтове й армійське командування виконувало сталінську директиву від 9 вересня 1943 р. про «форсування Дніпра з ходу»⁶ усіма бойовими одиницями, що виходили на рубіж річки.

Документи свідчать, що Й. В. Сталін змінив думку щодо перспективності наступу на Київ із Лютізького плацдарму лише після того, як переконався, що з Букринського плацдарму розгорнути просування на київському напрямку неможливо. У доказ можемо навести той факт, що після невдалої спроби 1-го Українського фронту перейти у наступ 21–23 жовтня Верховний Головнокомандувач 24 жовтня 1943 р. віддав наказ командувачу фронтом відмінити наступ із Букринського плацдарму, запланований на 26 жовтня, та поставив завдання перегрупувати з'єднання фронту і підготувати удар на Київ із плацдармів, захоплених зусиллями 38-ї та 60-ї армій на північ від міста (Шеховцов Н. И., 1983, с. 47). Основним завданням нового удару мав стати розгром київського угруповання противника. Наступ мав розпочатися 1–2 листопада 1943 р.

Таким чином, історія з відволікаючим плацдармом у районі Букринського вигину на Дніпрі – це не більше ніж пізніше підтасовування фактів радянською історіографією.

Із битвою за Дніпро та з боями за Київ пов'язаний ще один неоднозначний факт, що досить сильно впливає і на вивчення, і на інтерпретацію подій пов'язаних зі штурмом Києва 3–6 листопада 1943 р. Йдеться про наказ Й. В. Сталіна звільнити Київ до чергової річниці т. зв. «жовтневої революції» (жовтневого перевороту 1917 р.). Історики, оперуючи цим фактом, підсилюють трагічність безглузких утрат Червоної армії на Дніпрі. Тим часом ані в опублікованих, ані в архівних документах і досі не вдалося виявити сталінський наказ, директиву або будь-який інший документ, у якому було б чітко вказано взяти Київ до 26-ї річниці «великого жовтня». Нічого із цього приводу не фіксують і журнали бойових дій 1-го Українського фронту, 38-ї, 40-ї, 47-ї чи 3-ї гвардійської танкової армій, які восени 1943 р. були задіяні в боях за Київ. Нічого про подібний наказ не йдеться і в «святковій» промові Й. В. Сталіна, виголошеній ним 6 листопада 1943 р. на честь найбільшого більшовицького свята. Натомість із приводу боїв за Київ та строків узяття міста маємо інший наказ, яким Верховний Головнокомандувач ставив завдання оволодіти столицею УРСР до 7 жовтня 1943 р.⁷ Не важко дійти висновку, що ця дата вбачалася у зв'язку з підготовкою до вже згаданої Московської конференції.

На тлі викладеного закономірно виникає питання: коли і чому в історіографії битви за Дніпро з'явилося твердження про те, що Й. В. Сталін наказав звільнити Київ до важливої дати в радянському обрядовому календарі? Уперше в СРСР інформацію про наказ звільнити Київ до 7 листопада 1943 р. оприлюднив 1944 р. начальник політуправління 1-го Українського фронту генерал-лейтенант С. С. Шатілов у статті «Визволення столиці України». Зокрема, він написав: «Верховний Головнокомандувач Маршал Радянського Союзу товариш Сталін пильно стежив за всім ходом боїв; повсякденними особистими вказівками він скеровував боротьбу за визволення столиці України і всієї української землі. Наближались славні роковини Жовтня. Весь радянський народ, вся Україна чекали визволення Києва і киян, що стогнали під кривавим фашистським ярмом. Великий Сталін наказав нам взяти Київ» (Шатілов С. С., 1944. с. 42).

За стилістикою наведеної цитати – це класична радянська пропаганда. Для тоталітарної системи, що сформувалася в СРСР, такі «розвідки» наприкінці 1944 р. були вкрай необхідні, оскільки влада щосили займалася відбілюванням власних прорахунків і прорахунків Й. В. Ста-

⁶ Директива Ставки Верховного Главнокомандования № 30 187 военным советам фронтов и армий о представлении к наградам командиров за форсирование водных преград [9 сентября 1943 г.]. *Русский архив: Великая Отечественная. Ставка ВГК: Документы и материалы. 1943 год.* Москва: ТЕРРА, 1999. Т. 16 (5–3). С. 201.

⁷ Директива Ставки ВГК № 30 198 командующему войсками Центрального фронта на развитие операции по овладению Киевом. 28 сентября 1943 г. *Русский архив: Великая Отечественная. Ставка ВГК: Документы и материалы. 1943 год.* Т. 16 (5–3). Москва: ТЕРРА, 1999. С. 208.

ліна 1941 р., а також боролася з проявами національного відродження, що розпочалося в Україні в роки війни.

У повоєнний час історія зі звільненням Києва, приуроченим черговій річниці жовтневого перевороту, була розкручена радянською агітаційно-пропагандистською машиною. Спочатку це робилося з огляду на культ особи вождя, а після його смерті – з метою формування культу перемоги, старт якому дали масове написання воєнних мемуарів та підготовка узагальнюючих праць з історії «Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу проти фашистської Німеччини». І мемуаристи, і дослідники, фальшуючи історію війни, виконували чи не єдине завдання – формувати культ радянської армії, яка може і здатна виконати у визначений строк будь-яке завдання, до того ж будь-якої складності.

Вітчизняна історична наука, користуючись тезою про те, що Й. В. Сталін наказав звільнити Київ до сакральної радянської дати, у поєднанні з тезою про основний і відволікаючий плацдарми фактично просувається у вивченні битви за Дніпро дослідницьким фарватером, окресленим ще радянською історіографією війни. Спробуємо дати відповідь на питання: чому в українській історичній науці закріпилася теза про т. зв. «святковий» наступ на Київ 3–6 листопада 1943 р.?

Робота з документами засвідчує, що як тільки зав'язалися бої за Київ і з'єднанням 38-ї армії вдалося прорвати першу лінію оборони противника, командувач групи армій «Південь» Е. фон Манштейн почав перекидати резерви в район Києва, аби не втратити місто. Реакцією на це стала директива Ставки ВГК за № 30 236 за підписами Й. В. Сталіна та О. І. Антонова з вимогою «не пізніше 5 листопада взяти під контроль залізницю Київ–Коростень на схід або на захід від річки Ірпінь, в залежності від обставин, і не пізніше 5–6 листопада оволодіти містом Київ»⁸. Характер завдання був визначений тим, що з 3 листопада німецьке командування спрямувало в район Києва дві піхотні та дві танкові дивізії. Тобто вимога Ставки ВГК, урахувавши вже започаткований наступ на місто, була об'єктивною реальністю.

Схема боїв за Київ, яка зводиться до того, що Й. В. Сталін наказав звільнити Київ до чергової річниці більшовицького перевороту, а фронтове й армійське командування, не рахуючись з втратами, виконало його, досить сильно спрощує розуміння німецько-радянського протистояння в районі Києва восени 1943 р. Сучасна вітчизняна мілітаристика вказує, що столиця УРСР була взята під контроль Червоною армією впродовж 3–6 листопада в ході Київської наступальної операції 3–13 листопада 1943 р., після чого з'єднанням 1-го Українського фронту довелося перейти до оборони, що тривала з 13 листопада до початку 20-х чисел грудня 1943 р. та пізніше була визначена істориками як Київська оборонна операція. Ця модель боїв за Київ була окреслена ще в радянській історіографії війни. Її суттєвим недоліком є те, що протистояння РСЧА і Вермахту в районі Києва значно звужене в часі.

На нашу думку, початок боїв за Київ варто ототожнювати із захопленням плацдармів 22–29 вересня на північ від міста в районі населених пунктів Страхолисса, Ротичі, Сухолуччя, Ясногородки, Димера, Сваром'я. Лютіжа, Новопетрівців та на південь від Києва – у районі Ржищева, Великого Букрина, Зарубенців, Григорівки і Канева. Саме із цих плацдармів, а також із плацдармів, захоплених військами Степового (2-го Українського) фронту, впродовж жовтня відбувалися спроби перейти в наступ на Правобережжі Дніпра з метою вийти на рубіж Житомир – Кіровоград – Новоукраїнка до початку роботи Московської конференції.

Не все просто і з фінальним етапом боїв за Київ і на київському напрямку. Уважаємо, що кінець боїв варто ототожнювати не з т. зв. Київською оборонною операцією 13 листопада – 23 грудня, а з радянським контрнаступом 24 грудня 1943 – 16 січня 1944 р., у результаті якого з'єднанням 1-го Українського фронту повторно відновили контроль над Житомиром, зайняли Бердичів, утворивши київсько-житомирський стратегічний плацдарм.

⁸ Директива Ставки ВГК № 30236 командующому войсками 1-го Украинского фронта, представителю Ставки о сроках Киевской наступательной операции. 3 ноября 1943 г. *Русский архив: Великая Отечественная. Ставка ВГК: Документы и материалы. 1943 год.* Т. 16 (5–3). Москва: ТЕРРА, 1999. С. 230.

Таким чином, німецько-радянське протистояння в районі Києва (на київському напрямку) охоплює в часі не 3 листопада – 23 грудня 1943 р. (умовно півтора місяці, а точніше 51 день), а 22 вересня 1943 – 16 січня 1944 р., що становить 118 днів, або майже чотири місяці. З огляду на таку тривалість, події на Дніпрі у цілому та в районі Києва (на київському напрямку) зокрема можна розглядати не як успішний фінал літньо-осінньої кампанії 1943 р. або завершення докорінного перелому, а як перелом на Східному театрі бойових дій Другої світової війни.

Проблема людських втрат теж досить складна для дослідження і представлення в науковому просторі. У СРСР серйозними підрахунками загиблих, поранених, полонених та зниклих безвісти із застосуванням наукових методик і підходів вчені зайнялися лише в середині – другій половині 1980-х років. До того ж тема будь-яких втрат була контрольована органами цензури, а це означає, що на неї було накладено своєрідне табу. Як наслідок, для ґрунтовного вивчення важливої проблеми було втрачено найголовніше – час.

У сучасній історіографії війни оцінка людських втрат на Дніпрі – одна з найбільш складних та найбільш уразливих тем. Наука й досі не може достовірно назвати ні загальних, ні середньодобових цифр стосовно прямих і непрямих втрат. Звідси – у публікаціях можна зустріти оцінки втрат, які мають широкий діапазон розбіжності. Для прикладу, втрати на Букринському плацдармі фахівці оцінюють від 250 тис до 300 тис осіб, а в боях на київському напрямку та за Київ називають від 417 тис до 1 млн осіб (Король В., 2013, с. 6–7). Наведені вище цифри уведено до наукового обігу В. Ю. Королем без посилань на документальні матеріали. Чи можна довіряти таким цифрам з огляду на такі розбіжності? Очевидно, що ні. Це означає, що даний складник проблеми потребує неупередженого документального вивчення.

Ще складнішою є ситуація з оцінками втрат серед «чорної піхоти» – мобілізованих чоловіків, яких командування відправляло в бій без підготовки. Дослідники, які торкаються цієї проблеми, представляючи її, опираються на зафіксовані повідомлення очевидців та оцінюють втрати серед «необмундированих та необстріляних» у десятках тисяч. Водночас ані конкретних підрахунків, ані національного мартирологу «чорної піхоти» й досі ніхто не робив. А це є важливим складником і в історії битви за Дніпро, і в історії Другої світової війни, що чекає своїх дослідників.

Підсумовуючи викладене, наголосимо, битва за Дніпро в роки Другої світової війни – складна та багатогранна проблема, яка перебуває під впливом радянських історіографічних штампів, що сформувалися у 1960–1980-х роках. З-поміж знакових подій 1943–1944 рр. на Східному фронті протистояння Червоної армії і Вермахту на Дніпрі є найменш вивченою проблемою, що перетворює битву за Дніпро та її окремі складники на предмет наукової дискусії, що не завжди ґрунтується на документальній основі. Найбільш дискусійними аспектами дніпровської битви є її хронологічні межі, ототожнення битви з битвою за Київ та підрахунок втрат. Глибоке аналітичне вивчення цих та інших складників окресленої проблеми дасть змогу неупереджено визначити місце і роль битви за Дніпро у Другій світовій війні, а з тим – і національно орієнтоване представлення її у вітчизняному науковому та інформаційному просторі.

Список використаних джерел та літератури

- Введенский Б. А. (ред.), 1952. *Днепр. Большая советская энциклопедия*. Т. 14. Москва: Большая советская энциклопедия, 570–573.
- Грылёв А. Н., 1970. *Днепр – Карпаты – Крым. Освобождение правобережной Украины и Крыма в 1944 году*. Москва: Наука.
- Иванов С. П., 1983. Завершение коренного перелома в войне. *Военно-исторический журнал*. 1983. № 6. 12–25.
- Исаев Ф. М., 1944. *Битва за Днепр*. Москва: ОГИЗ-Госполитиздат.
- Козлов М. М. (ред.), 1985 (а). Битва за Днепр, 1943. *Великая Отечественная война 1941–1945: Энциклопедия*. Москва: Советская энциклопедия, 98–100.
- Козлов М.М. (ред.), 1985 (b). Курская битва, 1943. *Великая Отечественная война 1941–1945:*

Энциклопедия. Москва: Советская энциклопедия, 392–394.

Король В., 2013. Битва за Дніпро й визволення Києва: героїзм і трагедія (нові аспекти проблеми). *Історичний журнал*. 2013. № 9. 1–9.

Морозов В. П., 1970. О периодизации и некоторых проблемах научной разработки истории Великой Отечественной войны. *История СССР*. 1970. № 3. 46–59.

Морозов В. П., Басов А. В., 1971. *Основные этапы Великой Отечественной войны*. Москва: Просвещение.

Москаленко К. С., 1984. *На південно-західному напрямі: 1943–1945. Спогади командарма*. Книга 2. Київ: Політвидав України.

Таленский Н. А., 1944. *Летняя кампания 1943 года (Краткий обзор)*. Москва: ОГИЗ Госполитиздат.

Уткин Г. М., 1967. *Штурм «Восточного вала». Освобождение Левобережной Украины и форсирование Днепра*. Москва: Военное издательство МО СССР.

Чорний О. В., 2023. Битва за Дніпро на сторінках закритих радянських видань з історії німецько-радянської війни. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. 2023. № 28. 179–189.

Шатілов С., 1944. Визволення столиці України. *Визволена Київщина: Збірник матеріалів, присвячених першій річниці з дня визволення Києва і Київської області з німецької неволі*. Київ: Українське державне видавництво, 35–46.

Шеховцов Н. И., 1983. *Битва за Днепр*. Москва: Знание.

Шеховцов Н. И., Колтунов Г. А., 1976. Битва за Днепр 1943. *Советская военная энциклопедия*. Т. 1: А. Москва: Изд-во МО СССР, 481–484.

Oleksandr Chorny

THE BATTLE OF THE DNIEPER: CONTROVERSIAL ASPECTS OF CONFRONTATION BETWEEN THE RED ARMY AND THE WEHRMACHT IN THE SUMMER OF 1943 – SPRING OF 1944

The battle of the Dnieper during World War II became one of the longest campaigns in the confrontation between the Red Army and the Wehrmacht on the Eastern Front and the least studied in Soviet and modern Ukrainian historical science, which still defines it as an actual and debatable problem.

Taking into account Soviet and post-Soviet ideas about the battle of the Dnieper, the offered publication shows its most controversial moments and stereotypical judgments regarding the overcoming of the Dnieper front by the Red Army, which are recorded in scientific, educational and journalistic literature.

The author of this publication emphasized that the chronology and geography of the battle in the Soviet historiography of the war were significantly shortened for ideological and propaganda reasons to hide its results and consequences into the shadow of the victories at Stalingrad and the Kursk Bulge. This affected the character of research reconstructions of events on the Dnieper also in the era of the USSR, and to a large extent influenced the historiographical process within the framework of the outlined problem in Ukrainian historical science after 1991. Considering the most stereotypical judgments about the battle of the Dnieper, first of all – assessments of the dramatic and tragic events at the Bukryn bridgehead in September–October 1943, judgments regarding the “celebratory” battles for Kyiv in November 1943, ideas about Soviet losses on the Dnieper, the researcher explained the nature of their appearance in the historiography of the problem, found out how they correspond to the objective study of the battle of the Dnieper and the determination of its place and significance within the framework of World War II.

Key words: World War II, the battle of the Dnieper, Red Army, Wehrmacht, radical turning point, falsification, Soviet censorship, ideological control, archival sources.

Referenses

Vvedenskiy B. A. (red.), 1952. Dnepr [Dnieper]. *Bol'shaya sovetskaya entsiklopediya*. Т. 14. Москва: Bol'shaya sovetskaya entsiklopediya, 570–573 (In Russian).

Grylov A. N., 1970. *Dnepr – Karpaty – Krym. Osvobozhdeniye pravoberezhnoy Ukrainy i Kryma v 1944 godu* [Dnieper – Carpathians – Crimea. Liberation of Right-Bank Ukraine and Crimea in 1944]. Москва: Nauka (In Russian).

Ivanov S. P., 1983. Zaversheniye korenного pereloma v voyne [Completion of the Radical Turning Point in the War]. *Voyenno-istoricheskiy zhurnal*. 1983. № 6. 12–25 (In Russian).

Isayev F. M., 1944. *Bitva za Dnepr* [Battle for the Dnieper]. Москва: OGIZ-Gospolizdat (In Russian).

- Kozlov M. M. (red.), 1985 (a). Bitva za Dnepr, 1943 [Battle for the Dnieper, 1943]. *Velikaya Otechestvennaya vojna 1941–1945: Entsiklopediya*. Moskva: Sovetskaya entsiklopediya, 98–100 (In Russian).
- Kozlov M. M. (red.), 1985 (b). Kurskaya bitva, 1943 [Battle of Kursk, 1943]. *Velikaya Otechestvennaya vojna 1941–1945: Entsiklopediya*. Moskva: Sovetskaya entsiklopediya, 392–394 (In Russian).
- Korol' V., 2013. Bytva za Dnipro y vyzvolennya Kyveva: heroyizm i trahediya (novi aspekty problemy) [The Battle for the Dnipro and the Liberation of Kyiv: Heroism and Tragedy (New Aspects of the Problem)]. *Istorychnyy zhurnal*. 2013. № 9. 1–9 (In Ukrainian).
- Morozov V. P., 1970. O periodizatsii i nekotorykh problemakh nauchnoy razrabotki istorii Velikoy Otechestvennoy vojny [On periodization and some problems of scientific development of the history of the Great Patriotic War]. *Istoriya SSSR*. 1970. № 3. 46–59 (In Russian).
- Morozov V. P., Basov A. V., 1971. *Osnovnyye etapy Velikoy Otechestvennoy vojny* [The main stages of the Great Patriotic War]. Moskva: Prosveshcheniye (In Russian).
- Moskalenko K. S., 1984. *Na pivdenno-zakhidnomu napryami: 1943–1945. Spohady komandarma* [On the South-Western direction: 1943–1945. Memories of the commander]. Knyha 2. Kyiv: Polityvdav Ukrayiny (In Ukrainian).
- Talenskiy N. A., 1944. *Letnyaya kampaniya 1943 goda (Kratkiy obzor)* [Summer campaign of 1943 (Brief overview)]. Moskva: OGIZ Gospolitizdat (In Russian).
- Utkin G. M., 1967. *Shturm «Vostochnogo vala». Osvobozhdeniye Levoberezhnoy Ukrainy i forsirovaniye Dnepra* [Storming the "Eastern Wall". Liberation of Left-Bank Ukraine and Forcing the Dnieper]. Moskva: Voennoye izdatel'stvo MO SSSR (In Russian).
- Chornyi O. V., 2023. Bytva za Dnipro na storinkakh zakrytykh radyans'kykh vydan' z istoriyi nimets'ko-radyans'koyi viyny [The battle for the Dnipro on the pages of closed soviet publications from the German-Soviet war history]. *Litopys Volyni. Vseukrayins'kyi naukovyy chasopys*. 2023. № 28. 179–189 (In Ukrainian).
- Shatilov S., 1944. Vyzvolennya stolytsi Ukrayiny [Liberation of the capital of Ukraine]. *Vyzvolena Kyivshchyna: Zbirnyk materialiv, prysvyachenykh pershiy richnytsi z dnya vyzvolennya Kyveva i Kyivskoyi oblasti z nimets'koyi nevoli*. Kyiv: Ukrayins'ke derzhavne vydavnytstvo, 35–46 (In Ukrainian).
- Shehovcov N. I., 1983. *Bitva za Dnepr* [Battle of the Dnieper]. Moskva: Znanie (In Russian).
- Shehovcov N. I., Koltunov G. A., 1976. *Bitva za Dnepr 1943* [Battle of the Dnieper 1943]. *Sovetskaya voennaya enciklopediya*. T. 1. Moskva: Izd-vo MO SSSR, 481–484 (In Russian).

НОТАТКИ

Наукове видання

Історія & Археологія

Спецвипуск

Коректор *І. М. Чудеснова*
Комп'ютерне верстання *М. С. Михальченко*

Підписано до друку 23.10.2024 р.
Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 13,95. Зам. № 1024/712
Наклад 100 прим.

Надруковано: Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.